

4-6 2002 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

№ 4-6 (250) 2002

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

ЛИПЕНЬ–ГРУДЕНЬ

З М І С Т

До 150-річчя ЦДІАК України

- Гісцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) 5
Кеннеді Грімстед П. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди 46
Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) 77

До виходу в світ ювілейного числа “Архівів України”

- Часопис “Архіви України” очима його головних редакторів – О. Г. Мітюкова (1970–1988), Р. Я. Пирога (1998–2002) 120
Показчик матеріалів, видрукованих у журналі “Архіви України” в 1996–2002 рр. 127

Актуальне інтерв’ю

- Післямова екс-керівника галузі. На запитання редакції відповідає доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг 137

Статті та повідомлення

- Боряк Г. В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів 141
Іванова О. А., Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції 169
Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. 179

Теорія і практика архівної справи

- Бездрабко В. В.* Ретроспекція: З історії впровадження Єдиної схеми класифікації документної інформації в Державному архіві Львівської області (кінець 1950-х – початок 1970-х рр.) 189
Платонова Н. В. Сучасні методи репрезентації архівної інформації в Державному архіві МВС України 199

Огляди джерел і документальні нариси. Бібліографія

- Гаверилюк С. В.* Історичне пам’яткознавство Волині XIX – початку XX ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук) 207

У Міжнародній раді архівів

- “Архіви – серце суспільства”: нові ініціативи щорічного всесвітнього архівного форуму 218

Архівна справа за рубежем

Зарубіжні архівні часописи публікують 223

Документ без коментаря

Прагматичне використання архівних документів: архів “Приказа общественного призрения” – на службу його чиновникам 234

Вісті з наукових форумів

Боряк Т. Г. Проблеми джерелознавства та архівознавства на П'ятому міжнародному конгресі українців 235

Пошуки та знахідки в архівах

Білоус Н. О. Привілеї на вїтївство київським міщанам Черевчєям 239

Критика та бібліографія

Слободніченко А. А. Нові білоруські архівознавчі видання 243

Папакін А. Г. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. у сучасній польській історіографії 246

Глизь І. І. Корпусне археографічне видання про С. Подолинського 250

Валентина Сергіївна Коновалова 253

Яків Григорович Сенік 254

Відомості про авторів 255

Показчик матеріалів, видрукованих в “Архівах України” у 2002 році 257

*Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. БОРЯК (головний редактор), Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора),
Л. А. ДУБРОВІНА, В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН,
Р. Я. ПИРІГ, В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, Д. В. ТАБАЧНИК, В. С. ШАНДРА,
М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор Г. О. Сергєєв. Оригінал-макет І. П. Прокопенко

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 277-45-22.

ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

Здано до набору 19.11.2002. Підписано до друку 06.02.2003. Формат паперу 70x108^{1/16}.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 22,75. Умовн. фарбо-відб. 23,17. Обл.-вид. арк. 21,91.
Наклад 300. Зам. 75.

“Архіви України”, № 4–6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

© Державний комітет архівів України, 2002

CONTENTS

The 150th Anniversary of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv

<i>Histsova, L. Z.</i> The Kyiv Central Archive of Early Acts (1917–1941)	5
<i>Kennedy Grimsted, P.</i> The fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts in World War II: A triple tragedy of destruction, plunder, and propaganda	46
<i>Cherkas'ka, N. O.</i> Towards a history of the evolution of the collection of magnate repositories of the Kyiv Central Archive of Early Acts (1921–1943)	77

A Commemorative Issue of the Journal “Archives of Ukraine”

The journal “Archives of Ukraine” through the eyes of its Editors-In-Chief – O. H. Mitiukov (1970–1988), and Ruslan Pyrih (1998–2002)	120
“Archives of Ukraine” in 1996–2002: Index	127

A Candid Interview

An ex-chief executive’s epilogue. A question & answer session between the editorial staff and Prof. Ruslan Pyrih	137
--	-----

Articles

<i>Boriak, H. V.</i> On-line archival publications on the Internet: challenges facing information technology	141
<i>Ivanova, O. A., Ivannikova, M. K.</i> Cyrillic manuscripts of the XVI–XVII centuries: fundamental principles of attribution	169
<i>Zhurba, O. I.</i> The compiling of archival material and collections in the Katerynoslav region in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries	179

Archival Studies: Theory and Practice

<i>Bezdrabko, V. V.</i> A historic retrospective: The implementation of a Unified comprehensive classification scheme of documentary information in the Lviv Oblast State Archive (late 1950’s – early 1970’s)	189
<i>Platonova, N. V.</i> Current methods of displaying archival information in the State Archive of the Interior Ministry of Ukraine	199

Documentary Surveys. Bibliography

<i>Havryliuk, S. V.</i> The study of Volhynia’s historical monuments of the XIX – beginning of the XX centuries (based on documents of the Manuscript archive of the Institute of history of material culture of the Russian Academy of Sciences)	207
--	-----

In the International Council on Archives

“Archives at the Heart of the Community”: new initiatives of the annual world archival forum	218
--	-----

Archival Perspectives Abroad	
Foreign archival periodical publications	223
A Document Without Commentary	
The pragmatic utilization of archival documents: the archive of the Department of social welfare – for the use of its officials	234
News from Academic Forums	
<i>Boriak, T. H.</i> Challenges in source and archival studies at the Fifth international congress of Ukrainian studies	235
Research and Recent Archival Discoveries	
<i>Bilous, N. O.</i> Unknown privileges of the Kyivan magistrates	239
Reviews and Bibliography	
<i>Slobodnichenko, A. A.</i> New Belarusian archival publications	243
<i>Papakin, A. H.</i> The Ukrainian-Polish war of 1918–1919 in contemporary Polish historiography	246
<i>Hlyz', I. I.</i> New documentary collection about S. Podolyns'ky	250
Valentyna KONOVALOVA	253
Jakiv SENYK	254
Information about the Authors	255
“Archives of Ukraine” in 2002: Index	257

*The Editorial Board gratefully acknowledges the support
and publication subsidy provided by
The Ukrainian Studies Fund Inc., New York*

*The assistance of Illya Matthew Labunka
in preparing the English text
of the Contents is also appreciated*

“Archives of Ukraine” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

Л. З. ГІСЦОВА

**КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ
ДАВНІХ АКТІВ (1917–1941)**

“... в історії громадської свідомості українського суспільства Архів давніх актів відіграв певну роль як один з факторів, що допомагали усвідомити своє національне “Я”.

В. О. Романовський¹

Історія архіву

Українське архівознавство, в історії якого – чимало славних сторінок, посідає чільне місце в системі європейської архівістики (але, мабуть, ще не досить знане й оцінене як в Україні, так і за її межами). З упевненістю можна твердити, що до цього значною мірою причетний Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), що веде свій початок від заснованого 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів (далі – КЦАДА). Від 1943 р. Історичний архів став не лише зберігачем документів КЦАДА, а й спадкоємцем і продовжувачем його традицій у питаннях теорії і практики архівної справи, описування та обліку документів з історії українського народу XIV – початку XX ст., використання їхньої інформації. КЦАДА був помітним явищем у загальному процесі формування джерелознавчої бази для вивчення історії не тільки України, а й Польщі, Росії, Литви, Білорусі, інших країн. Проте в рамках російської імперської системи, її антиукраїнської спрямованості було неможливо організувати його документи задля розвитку української історії.

Першою державною установою в архівній галузі України став Бібліотечно-архівний відділ (вересень 1917 р.) при Департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. – Міністерства народної освіти УНР). З приходом до влади П. П. Скоропадського і проголошенням Української Держави (29 квітня 1918 р.) Бібліотечно-архівний відділ залишився у складі Головного управління в справах мистецтв і національної культури (ГУМНК) Міністерства народної освіти Гетьманату.

Усі українські уряди – і Центральна Рада, і Гетьманат, і Директорія – вважали одним із своїх важливих завдань розбудову архівної системи, що передбачало створення мережі державних архівних установ, надання їм державної підтримки в комплектуванні, зберіганні та вивченні архів-

них документів. Проте новостворювані установи, на які покладалися обов'язки щодо здійснення цих намірів, не справлялися з завданнями – влада мінялася так часто, що жодна з архівних організацій не встигала розгорнути своєї роботи.

Розпочате за часів УНР розроблення проекту архівної реформи було продовжено за доби Гетьманату. Стрижнем такої реформи мало бути створення Національного архіву, якому належало б опікуватися не лише організацією та управлінням всією архівною системою України, а й комплектуванням, забезпеченням зберігання і використання документальної історико-культурної спадщини загальнодержавного значення, тобто в цій інституції мали поєднуватися функції як організаційно-управлінської установи так і власне архіву. Чільне місце в ній відводилося КЦАДА². З метою здійснення концентрації (за радянських часів з'явився термін “централізація”) архівної справи, 8 лютого 1919 р. КЦАДА вивели зі складу Київського університету і передали у відання ГУМНК, на утримання архіву було виділено 66 400 крб.³

З приходом до влади Директорії ідея створення Національного архіву не втратила свого значення. “Закладена в установчих документах ГУМНК думка про його (Національного архіву. – *Л. Г.*) існування як аполітичної, позапартійної, орієнтованої лише на національну ідею установи ...”⁴, допомагає зрозуміти, чому за всіх урядів архівну реформу намагалися здійснити ті самі люди – О. С. Грушевський, В. Л. Модзалевський, В. В. Міяковський, І. М. Каманін, В. О. Романовський та ін. Вони ж взяли участь у проведенні архівної реформи за більшовицької влади, що здійснювалася вже під впливом радянської російської реформи 1918 р.

Теоретичні, методичні й практичні напрацювання українських архівістів, істориків, громадських діячів, які готували проекти архівної реформи в 1917–1920 рр., стали підґрунтям для здійснення реформи в 20–30-х роках. Серед архівних реформаторів чільне місце посідали співробітники КЦАДА, передусім його директори – М. І. Каманін (1890–1921) і В. О. Романовський (1922–1931). Вони усвідомлювали: зміни в статусі архіву неможливі без загальнодержавних заходів, спрямованих на створення архівної системи, заснування органів управління нею, мережі державних архівів у центрі й на місцях, цілеспрямованого фінансування, організації архівної освіти тощо.

Першою радянською установою, створеною в січні 1919 р. для керівництва архівною справою в Україні, стала Архівно-бібліотечна секція Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) при Народному комісаріаті освіти (НКО) УСРР, якій було підпорядковано КЦАДА. Згідно з розпорядженням Тимчасового робітничо-селянського уряду від 4 березня 1919 р. за № 1024 / 308 він увійшов до складу Всеукраїнського головного архіву⁵. У вересні–грудні того ж року, за часів окупації Києва денікінцями, КЦАДА знову перебував у складі Київського університету, а після звільнення Києва більшовиками – був підпорядкований Архівному відділу ВУКОПМИС. Але, у зв'язку зі зверненнями наукової громадськості Києва, 1921 р. Архів передали у відання університету, згодом, у 1922–1923 рр., КЦАДА був

відділенням Київського центрального історичного архіву (фінансувався через НКО, в наукових питаннях підлягав ВУАН), з 1924 р. – безпосередньо підпорядковувався Археографічній комісії ВУАН.

1924 р., за рішенням ВУЦВК від 1 жовтня, архів передали у відання Центрального архівного управління УСРР (далі – Укрцентрархів). Було затверджено його штат у кількості 9 одиниць. Поліпилилася матеріальна база архіву⁶.

Невдовзі статус архіву знову змінився. Згідно з “Положенням про Центральне архівне управління УСРР і його місцеві органи” від 4 листопада 1925 р. Укрцентрархіву було безпосередньо підпорядковано Центральний історичний архів у Харкові (далі – ХЦІА). КЦАДА (за “Положенням” – Архів стародавніх актів) став підвідділом Центрального історичного архіву в Києві (далі – КЦІА), який, у свою чергу, був відділком ХЦІА⁷.

Така багатоступеневість, скоріше – невизначеність у підпорядкуванні, ускладнювала роботу архівів. Тому вже згідно з “Положенням про Центральне архівне управління, установи при ньому та його місцеві органи” від 25 січня 1928 р. окреслювалися компетенція і функції центральних архівів України загалом і кожного, зокрема. Так, КЦАДА (назва за “Положенням” – Центральний архів стародавніх актів у м. Києві) набував статусу самостійної установи, що підпорядковувалася безпосередньо Укрцентрархіву. Архів очолював завідувач, якого призначав Укрцентрархів. Центральні архіви, у т. ч. КЦАДА, “становили науково-організовані сховища архівних матеріалів науково-історичного значення”, тобто архіви визнавалися науковими установами, завданням яких було зберігання, наукове упорядкування та підготовка документів для наукових досліджень. При архівах створювалися наукові ради, які склалися з голови – завідувача архіву, членів – завідувачів відділів і представників наукових установ⁸. Уперше обумовлювалося, що з метою розвитку науково-дослідної роботи архівам належить мати читальні зали. А, головне, “Положення” вперше на законодавчому рівні окреслювало структуру і профіль центральних архівів та їхні функції. На КЦАДА поклалися зберігання, наукове опрацювання та систематизація таких архівних матеріалів: а) фондів судових, адміністративних установ, які існували на території України з часів Литовсько-Польської держави; б) фондів адміністративних і судових установ м. Києва і Київщини до остаточного поширення губернських установ Російської імперії на теренах України наприкінці XVIII ст.; в) колекцій документів, що надійшли до архіву від наукових товариств і окремих осіб.

Залежно від складу документів, архів мав таку структуру: а) відділ актових книг, грамот і інших документів литовсько-польської доби; б) відділ колекцій і приватних архівів; в) відділ архівних фондів установ Київщини XVII–XVIII ст. Структура КЦАДА відповідала фактичному становищу установи*.

* З урахуванням основних категорій документальних матеріалів (за походженням і видами), поділ Архіву на такі відділи, нагадаємо, існував ще в XIX ст.

До першого відділу було віднесено актові книги, загальна кількість яких становила 5 938, важливе і багатогранне джерело з історії України XVI–XVIII, а почасти й XV ст., що свого часу відклалися в діяльності понад 60-ти установ – повітових, земських, гродських і підкоморських судів, магістратів, ратуш Речі Посполитої та ін. Більшість питань політичного, соціально-економічного, релігійного, приватного, культурного, юридично-правового характеру знайшла своє відображення в цих своєрідних збірках документів.

До матеріалів другого відділу належали колекції документів, особові фонди, зокрема магнатів Браницьких. Основу відділу складала так звані “окремі документи”, що у фасцикулах (в’язках) надійшли з Подільської палати цивільного суду, Летицівського і Житомирського повітових судів у 50–60-х рр. XIX ст., неоціненне доповнення до актових книг. Через неупорядкованість, а це фактично був документний розсип, фасцикули, за невеликим винятком, не використовувалися дослідниками. Крім Колекції документів Київської археографічної комісії, колекцій “Серія “Б” і “Нова серія”, а також Товариства Нестора-Літописця, у відділі зберігалися “Збірка монастирських документів”, яку передав до архіву в 90-х рр. XIX ст. академік М. П. Василенко⁹, та “Збірка автографів і палеографічних зразків”, до якої входили матеріали, отримані від різних осіб у дар, та випадкові документи, у тому числі жалувані грамоти королів, царів, гетьманів, наданих Києву та іншим містам України. До колекцій входила значна кількість документів київських монастирів XVI–XVII ст. та таких, що стосувалися приватного землеволодіння, колонізації території Лівобережної і Правобережної України, історії міст, осадження сіл, козацьких і селянських рухів тощо¹⁰.

Документи установ Київщини XVIII ст., що надійшли до архіву у 80-х роках XIX ст., було віднесено до третього відділу. У результаті науково-технічного опрацювання матеріалів, що розпочалося в 1924 р. і завершилося наприкінці 1930-х рр., було сформовано більш як 170 фондів київських губернської канцелярії і намісницького правління, приказу громадського опікування, верхнього і нижнього земських судів, губернського магістрату, головного суду, палати кримінального суду та ін. Крім того, було виокремлено частини архівів установ Гетьманщини, які стосувалися території Київського намісництва: Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, Генерального військового суду, Канцелярії міністерського правління, Канцелярії малоросійських зборів, Київських полкової канцелярії, полкового суду, сотенних канцелярій та ін. Документи висвітлювали найрізноманітніші питання економічного і політичного життя України XVIII ст., відносини з сусідніми державами (Росією, Польщею, Кримським ханатом та ін.), історію Запорозжя, гайдацького руху, міського господарства Києва, питання закріпачення селян, збору податків та ін. До цього відділу належали матеріали ревізій та люстрацій маєтків, отримані архівом у 1923 р. з м. Кам’янця-Подільського за сприяння професорів Є. Д. Сташевського і П. В. Клименка.

Від кінця 1920-х, а ще більшою мірою у середині 30-х рр., діяльність архівів було жорстко регламентовано: було введено поквартальні, річні

і п'ятирічні планування і звітність, правила внутрішнього розпорядку архівів¹¹, щоденний облік і нормування праці співробітників; річні плани передбачали, серед іншого, опанування працівниками діалектичного й історичного матеріалізму тощо. “Внедрялись стахановские методы, нормы перевыполнялись на 250–280 %. В КЦАДА отличниками производства показали себя гг. Геппенер – 200 % и Косая – 257 %”¹².

На початку 1930-х рр. активізувалася уніфікація, вірніше нівеляція, особливостей української архівної системи на користь загальносоюзної, а точніше російської. На російський зразок у 1931 р. було змінено внутрішню структуру українських архівів – замість відділів вводилися секції, між якими було проведено перерозподіл фондів: 1) секція адміністративно-судових установ, 2) антирелігійна секція, 3) секція приватних фондів і колекцій та ін.; відбувся поділ працівників між двома секторами: 1) організаційно-технічний (забезпечення зберігання і науково-технічне упорядкування документів), 2) сектор агітації, пропаганди й археографії (використання документів). Проте в КЦАДА перегрупування документів за секціями не проводилося. Архів пояснював це як недостатньою кількістю фондів, так і працівників для забезпечення роботи і секцій, і секторів. Тому документи зберігалися за старою структурою, а працівників закріпили так: за одним сектором – 5 осіб, за другим – 2 особи¹³.

Така структура проіснувала недовго. Згідно з рішенням ВУЦВК від 16 серпня 1934 р. в усіх державних історичних архівах було ліквідовано секторний поділ і введено архівосховища, співробітників було організовано за такою схемою: 1) директор, 2) завідувачі архівосховищ, 3) бригади для впорядкування і використання архівних матеріалів, що склалися зі старших і молодших наукових працівників, 4) обслуговуючий персонал¹⁴. КЦАДА мав одне архівосховище і дві бригади.

Переломним в історії архівної справи, як і України загалом, став кінець 20-х – початок 30-х рр. У цей час усі зусилля більшовицької держави було спрямовано на утвердження марксистсько-ленінської ідеології. Чергова реорганізація архівної системи мала забезпечити перебудову архівної системи, поставити її на службу “соціалістичного будівництва”. Ці заходи супроводжувалися репресіями відносно ідеологічних противників і національно свідомих кадрів, до того ж – відволікалася увага від невдач в архівній системі, спричинених недостатнім фінансуванням, браком кваліфікованих кадрів, архівних приміщень, непродуманою архівною реформою і т. ін.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20 червня 1932 р. “Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах”, покладала “на архівні установи завдання ще більше поглибити роботу над використанням архівних матеріалів для ще більшого ідеологічного зміцнення диктатури пролетаріату для боротьби вивершення процесу побудови соціалізму”. Цією постановою КЦАДА було перейменовано на Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у м. Києві¹⁵. Постанова утверджувала пріоритет архівів, в яких зберігалися документи радянських установ. Крім того, зміна орієнтирів в історичній науці, звуження тематики історії давніх часів, спрямування її

на вивчення питань класової боротьби применшили роль документів історичних архівів¹⁶.

Ні архів з його багатющим документальним складом, ні співробітники зі своїм розумінням ролі документів для вивчення історії України не вкладалися в марксистсько-ленінську схему історичного процесу. Показовою у цьому зв'язку є оцінка, дана 1934 р. КЦАДА Укрцентрархівом: "Архів давніх актів у м. Києві за своєю історико-документальною базою (для вивчення історії класової боротьби на Україні за доби феодалізму) з'являється одною з найбагатших науково-дослідних установ, є багатим джерелом до вивчення селянської революційної боротьби на Україні протягом XVII, XVIII і XIX ст., ... являється значною зброєю у викриванні наклепницьких буржуазно-націоналістичних "істориків" – українських націоналістів. Цим пояснюється особлива "увага" українського буржуазно-націоналістичного контрреволюційного історичного табору до цього архіву. Сього часу з ним найтісніше були пов'язані і "керували" ним: Грушевський М. С., члени СВУ – Гермайзе, Міяковський, його "соратник" – націоналіст Романовський, фашист Дубровський та інші. Так само спільні з ним було Товариство Нестора Літописця, яке, по суті, з'являлося блоком націоно-контрреволюційного¹⁷ табору "істориків" всіх мастей. Це Товариство використовувало Архів давніх актів, як притулок для своєї роботи аж до 1926 р., коли його ліквідували"¹⁸.

Штат КЦАДА був невеликим як за часів царату, так і за радянської влади. Від часу входження архіву до архівної системи, тобто з 1924 р., і до середини 30-х рр. він складався з 9 одиниць: завідувача (директора), трьох учених архівістів, трьох помічників учених архівістів, рахівника і службника. Найпомітнішими серед працівників були: директори І. М. Каманін (з 1883 р., директор 1890–1921 рр.), В. О. Романовський (з 1914 р., директор 1921–1931 рр.), О. Т. Оглоблин (1932–1934 рр.); учені архівісти, вони ж і зав. відділів: О. М. Андріяшев (1917–1931 рр.), В. І. Новицький (1920–1931 рр.), М. Ф. Тищенко (1924–1934 рр., виконуючий обов'язки директора 1931–1932 рр.); помічники вчених архівістів: Н. К. Кокульська (1922–1934 рр.), Г. Т. Подоляка (1922–1934 рр.), О. М. Чечот (1923–1934 рр.); службник Т. Д. Подоляка (1923–1934 рр.)¹⁹.

Зважаючи на обсяг архівних документів та складність роботи з ними, такої кількості працівників (9 осіб) було явно замало. Проте їх високий освітній ценз, знання мов, досвід, неабиякі фахові знання і закоханість у справу дозволяли невеликому колективу проводити величезну роботу із забезпечення збереженості документів, їх обліку, описування, вивчення і використання, розробляти методичні й теоретичні засади архівістики. І. М. Каманін, В. О. Романовський, М. Ф. Тищенко, О. М. Андріяшев, В. І. Новицький були авторами низки архівознавчих та історичних праць, які досі не втратили наукової ваги. Працівники архіву брали активну участь у науковому житті. Так, В. О. Романовський був членом Археографічної комісії ВУАН та Комісії історії західноруського права, редактором Відділу історичного словника, співробітничав з Харківською науково-дослідною кафедрою історії української культури; О. М. Андріяшев – дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, членом Комісії історії старої

України; М. Ф. Тищенко – членом Комісії історії західноруського права та Археографічної комісії при Укрцентрархіві; О. М. Чечот – членом Комісії історії західноруського права та Комісії історії старої України²⁰.

Фактично, до 1934 р. склад працівників КЦАДА був стабільним, на відміну від інших архівів України, де плінність сягала 40–50 %²¹. Звільнення працівників КЦАДА найчастіше відбувалося через їх політичне переслідування, арешти й ув'язнення. Так, після II Всеукраїнського з'їзду архівістів (29 листопада – 4 грудня 1931 р.) за звинуваченням у “вужькому технiцизмі” було звільнено з роботи й арештовано 1932 р. В. О. Романовського (до цього його арештовували в 1923, 1928 і 1934 рр.), були звільнені також О. М. Андріяшев, В. І. Новицький, О. М. Чечот. Але й після цього вони не поривали з архівом, працювали з документами в читальному залі, брали участь у підготовці КЦАДА збірників документів²².

Остаточний розгром колективу архіву відбувся після обстеження, проведеного Укрцентрархівом 31 січня – 3 лютого 1934 р. У його звіті зазначалося: “обследование Киевского архива древних актов выявило, что тот архив во главе с националистом-дворушником Оглоблиным до последнего времени был гнездом и приютом для всевозможного националистического охвостья. В результате снят с работы весь состав работников архива”. Ними були директор архіву О. П. Оглоблин, наукові співробітники М. Ф. Тищенко та О. І. Баранович, ст. асистенти Н. К. Кокульська і В. Т. Гришко, завідувачка читального залу Г. Т. Подоляка, а згодом навіть служебник Т. Д. Подоляка, яких кваліфікували як “класово-ворожий національний елемент”²³.

До всіх архівних установ було розіслано “Висновки про Всеукраїнський центральний архів давніх актів”. Того, 1934 р. такі ж обстеження з подібними наслідками було проведено в Полтавському, Дніпропетровському, Чернігівському обласних історичних архівах. Основне звинувачення – це нерозуміння “марксистсько-ленінської історіографії”, “протаскування буржуазно-національної контрабанди”, “переховування в архіві незаінвентаризованого документального матеріалу різних чорносотенних націоналістичних контрреволюційних діячів” (зокрема, в КЦАДА – документів Київського історичного товариства Нестора-Літописця, особових фондів Стороженка, графа Бобринського, колишнього директора архіву Романовського, Бубнова та ін.)²⁴.

1934 р. архівна система втратила кращі наукові сили теоретиків і практиків, розвиток українського архівознавства, зокрема теоретичного, не лише помітно загальмувався, а й взагалі припинився. Досвідчені архівісти, згідно з генеральною лінією партії, замінювалися молодими малоосвіченими, але слухняними виконавцями. У доповідній записці Укрцентрархіву від 10 листопада 1935 р. до ЦК КП(б)У про наслідки обстеження архівів щодо політичного рівня кадрів українських архівів зазначалося: “Только состав сотрудников Киевского архива древних актов внушает полное доверие: в этом архиве работает 7 человек, из них 6 комсомольцев, которые любят свою работу и работают неплохо”²⁵. “Возможность установления стахановских норм в архивной работе доведена практикой работы Киевского центрального архива стародавних актов и Государ-

стvenного центрального исторического архива”²⁶. Звичайно, ця молодь, навіть при всіх її позитивних якостях, була не в змозі повною мірою замінити досвідчених працівників-науковців. Могли успішно виконуватися хіба що архіво-технічні роботи: шифрування справ, нумерація аркушів, систематизація документів за хронологією, підготовка складених раніше карткових описів до передруку тощо. З архівних установ, діловодства у цей період вилучалася українська мова – її витіснила російська.

На жаль, у фонді 14 ЦДАВО України “Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів УРСР” документи про КЦАДА за 1935–1936 рр. майже відсутні, зокрема у звіті Укрцентрархіву за 1936 р. про архів взагалі не згадано²⁷. Новопризначеному, очевидно 1935 р., директоріві КЦАДА було надано право підписувати фінансові чеки і розпоряджатися кредитами лише з 1.01.36 р.²⁸

1935 р. відбулося незначне збільшення штатів українських архівів. Штат КЦАДА складався з 10 одиниць: директора, старшого наукового, 2 молодших і 3 науково-технічних робітників, друкарки, технічного робітника і прибиральниці²⁹. Цікаво, що у списку робітників Укрцентрархіву (тепер це йменується штатною розстановкою) і підлеглих йому центральних установ на 1.09.1935 р. проти кожної посади зазначено прізвище особи, що її займала. Такі відомості відсутні лише стосовно посад КЦАДА³⁰.

1936 р. архівістам було підвищено заробітну плату³¹. Проте і цей захід не дав очікуваних змін. Як зазначалося у пропозиціях Центрального архівного управління СРСР за 1938 р. щодо шляхів поліпшення архівної справи в УРСР, працівники архівів мінялися на деяких посадах двічі–тричі на рік. Там же зазначалося, що заробітна плата працівників російських архівів була удвічі вищою, ніж в Україні³². З цієї причини 1938 р. штати архівів було знову розширено, посадові оклади архівістів – збільшено.

Звіти архіву і списки співробітників за 1938–1941 рр. свідчать, що штат КЦАДА складався з 20 одиниць: директора, 2 старших і 3 наукових працівників, 1 завідувача сховища, 3 старших і 1 архіво-технічного працівника, завідувача реставраційної лабораторії і 2 лаборантів-реставраторів, бібліотекаря, бухгалтера, рахівника, друкарки, завідувача господарства і прибиральниці. Директор, старші наукові та 2 наукові працівники мали вищу освіту, решта – середню і незакінчену середню освіту. Тільки директор, Сірий Яків Минахович (1908 р. н., член ВЛКСМ, а згодом – КП(б)У) працював в архіві з 1934 р. Ст. науковий працівник Ш. М. Резнік і завідувачка архівосховища Р. Ф. Коса працювали з 1935 р., зав. лабораторії Л. М. Бродський і ст. архіво-технічний працівник Н. С. Маркман – з 1936 р., решта – з 1938 р. (3 особи), 1939 р. (5 осіб) і 1940 р. (6 осіб), що свідчить про плинність кадрів, яка перешкоджала набуттю співробітниками належної кваліфікації³³. Щоразу в звітах зауважувалося про невиконання виробничих планів через незнання працівниками палеографії, польської і латинської мов. З цієї причини організовувалося підвищення кваліфікації співробітників, їх направляли для навчання на курси та заочне відділення в Московський історико-архівний інститут. У 1940 р. при КЦАДА було засновано аспірантуру для 5 осіб за профілем “Історія України”, де навчалися фахівці з різних архівів³⁴.

Значний вплив на долю архівів у СРСР справило підпорядкування архівної системи у 1938 р. НКВС. В УРСР це відбулося в березні 1939 р.³⁵ Укрцентрархів було реорганізовано в Архівний відділ НКВС УРСР, центральні архіви підпорядковувалися, відповідно, народному комісарові внутрішніх справ. Цей захід загалом негативно позначився на статусі архівів, зробив їх, по суті, напіврежимними, закритими для громадськості установами. Загальна ідеологічна політика в СРСР, спрямована на прославлення ВКП(б) і радянських цінностей, викривлене інтерпретування історичного минулого, робили використання документів однобічним. Кадровий склад архівів через репресії серед працівників та специфічний підхід до підбору кадрів погіршився. Це особливо стосувалося керівного складу, який намагалися набирати з числа працівників служби безпеки; обов'язковою умовою була партійність керівників. До цього додавалися також сувора регламентація внутрішнього життя архівів, обмеження доступу до документів та їх використання, зосередження на технічних видах роботи: шифруванні справ, нумерації аркушів, передруку описів, прагнення до “єдинообразия” – усунення будь-яких відмінностей, що існували між архівами України та Росії.

Саме після переходу архівів до НКВС УРСР було порушено питання про об'єднання всеукраїнських центральних архівів давніх актів у Києві та Харкові в єдиний Архів феодально-кріпосницької епохи (так тоді називався Російський державний архів давніх актів)³⁶. Проте цього не сталося, оскільки готувалася нова реорганізація архівної системи, яку було проголошено наказом РНК СРСР від 29 березня 1941 р. “Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу державних архівних установ”. У Положенні наголошувалося на єдності Державного архівного фонду СРСР, без поділу його на фонди союзних республік. 24 червня 1941 р. НКВС УРСР видав наказ за № 205 про перебудову мережі центральних державних архівів УРСР, згідно з яким передбачалося створити Центральний державний історичний архів УРСР. КЦАДА перетворювався на відділ цього архіву. Проте здійснити заплановане не вдалося – розпочалася війна³⁷.

Забезпечення збереженості документів КЦАДА

Тяжким було становище КЦАДА за часів революції і невдовзі після неї. Не було коштів для оплати найнеобхіднішого – чорнила, паперу, палива. Приміщення, сховища і робочі кімнати, не опалювалися. У 1918 р. О. С. Грушевський писав, що архів жив на старих окладах, “вповні голодних”. До того ж, зарплата не завжди вчасно виплачувалася, через що працівники нерідко лишали архів. Решта ж співробітників трималася “з принципу”. Коли підшукали приміщення для розширення – не дали, намітили видання – не знайшлося коштів³⁸. Разом із тим, до кінця 1924 р. було проведено звірку наявності документальних матеріалів. Виявилося, що основне багатство КЦАДА – актові книги – збереглися повністю, у кількості 5 998³⁹. Було складено топографічний покажчик (очевидно, це доданий до “Списка актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” “Указатель отдельных актов, уложенных в коробки.

Отдельные документы, заключающиеся в них, относятся к губерниям Юго-Западного края за время 1700–1800 гг.”)⁴⁰. У покажчику зазначено розміщення у шафах матеріалів другого (зокрема, фасцикулів) і частково третього (зокрема, документів сотень Київського і Переяславського полків XVIII ст.) відділів КЦАДА. Уточнено топографічний покажчик розміщення актових книг⁴¹. Тоді ж, очевидно, було продовжено “[Список] книг подлежащих починке или новому переплету”, до якого було включено не тільки книги, що потребували опрацювання чи ремонту палітурки, але й ті, де належало перекреслити чисті аркуші, пронумерувати чи прошнурувати їх. Зазначено також номери “совершенно истлевших книг”⁴². Список цей, вочевидь, почали складати близько 1877 р., бо навпроти книг 11 і 12 є записи про те, що вони знаходилися в І. П. Новицького і А. П. Свидницького, які готували до них описи, що були опубліковані в 1877 і 1879 рр.

Архів знаходився, нагадаємо, в будинку Київського університету. До початку 1940-х років площа, яку він займав, лишалася незмінною і дорівнювала 459 м². Актові книги розміщувалися у шафах, найцінніші документи – в коробках (9 577 шт.), інші документи – на стелажах протяжністю 1 260 м, встановлених до кінця 1929 р.⁴³ Як констатувалося у звіті Укрцентрархіву за 1938 р., архів знаходився практично в одній залі, площа якої була явно недостатньою для такої установи. За численними дерев’яними перегородками розміщувалися читальний зал, реставраційна майстерня та інші служби⁴⁴.

З часу включення КЦАДА 1924 р. до системи центральних установ Укрцентрархіву його матеріальне становище поліпшилося. Збільшення фінансування, хоч і не в тому обсязі, якого потребував архів, дало змогу встановити в приміщеннях грубки, відремонтувати старі й встановити нові шафи, придбати стелажі і коробки для фондів, на договірних засадах проводити консервацію й опрацювання документів, закуповуючи для цього необхідні матеріали тощо.

Особливе занепокоєння викликало погіршення фізичного стану документів, спричинене різкими змінами в режимі зберігання фондів у пореволюційний час (стабілізувати його було складно навіть у пізніші роки). Оскільки калорифери, встановлені ще до 1917 року, не працювали, до того ж, навіть у 1934 р. палива для грубок вистачало тільки на робочі кімнати, сховища не опалювалися, температура і вологість в них повністю залежали від погоди⁴⁵. Отож, не дивно, що під час перевірки наявності документів було виявлено комах – шкідників паперу і шкіряних оправ, а також плісняву, у зв’язку з чим було взято на облік пошкоджені актові книги та окремі документи і проведено їх дезинсекцію⁴⁶. З того часу цими питаннями займався безпосередньо директор архіву В. О. Романовський. Щороку він і помічник ученого архівіста проводили літньої пори дезинсекцію пошкоджених документів формаліном та мідним купоросом; заражені шкідниками і грибок книги і документи витримувалися у спеціально обладнаній для цього дезкамері. За сезон обробленню піддавали від 480 до 700 книг⁴⁷.

Свої спостереження за фізичним станом архівних матеріалів В. О. Романовський узагальнив в одному з параграфів згаданого нами підручника та в тезах доповіді про охорону документів від шкідників, яку він готував для слухання на засіданні в Укрцентрархіві 1928 р.⁴⁸ Очевидно, саме після розгляду цього питання Укрцентрархів 1929 р. уклав угоду з Харківською крайовою сільськогосподарською станцією (відділом ентомології) про організацію боротьби із шкідниками архівних документів⁴⁹. В. О. Романовський наголошував, що належне зберігання документів можливе при вирішенні таких питань, як забезпечення архівів спеціально збудованими кам'яними спорудами з бетонними перекриттями, обладнаними стелажми, вогнегасниками, а також відповідно забезпеченими приміщеннями для дезкамери, фотолабораторії, майстерні для консервації документів. Доти ж, уважав В. О. Романовський, необхідно вести наполегливу боротьбу з вогкістю, цвілью, інсектами, мишами і щурами із застосуванням формаліну, сірчаного вуглецю, ціаністого калію, мідного купоросу; слід проводити вентилявання приміщень, очищення документів від пилу за допомогою пирососів, шляхом провітрювання і просушування в'язок і, головне, завдяки дотриманню у сховищах чистоти; крім того, доцільно застосовувати при консервації пошкоджених документів клеї з отрутою тощо.

Під керівництвом В. О. Романовського в КЦАДА проводилася консервація (реставрація) документів як на папері, так і на пергамені, за методом, описаним у його підручнику⁵⁰. В основному консервації підлягали документи XVI–XVII ст. з паперовою основою. Консервацію та опрацювання здійснювали наймані працівники, робота яких оплачувалася за рахунок спеціально виділених на це коштів (на жаль, їх бракувало, а тому щорічно брали в палітурки лише 10–15 книг). Консервацією грамот на пергамені займався сам В. О. Романовський. Серед них була і грамота великого князя литовського Олександра I за 1489 р., пергамен якої спочатку зволожили, розправили під пресом, потім обережно покрили цапоном (лак із целулоїду, амілацетату й ацетону) та укріпили шовковою газовою (дуже тонкою й прозорою) тканиною⁵¹. І досі результати такої консервації можна спостерігати, зокрема, на документах Колекції Київської археографічної комісії⁵².

Від 1938 р. штат архіву поповнили посади завідувача реставраційної лабораторії і двох лаборантів, завдяки чому з'явилася можливість щорічно здійснювати консервацію 4,6–6,5 тис. аркушів та проводити інші профілактичні заходи щодо забезпечення збереженості документів, зокрема їх очищення, дезинфекцію і картонування⁵³. На 1940 р. було заплановано реставрувати понад 200 грамот на пергамені (вважалося, що це здійснюватиметься вперше, тобто було проігноровано досвід В. О. Романовського)⁵⁴.

Таким чином, за 20 пореволюційних років КЦАДА так і не зміг добитися збільшення площі архівосховищ, проте остаточно устаткував наявні шафами і стелажми; було укладено до коробок непідшиті документи, а також складено топографічний покажчик розміщення фондів у сховищі та список, в якому зазначено фізичний стан документів. Зав-

дяки директорів архіву В. О. Романовському, який вивчив досвід західноєвропейських й російських архівістів, було розроблено методичку боротьби із шкідниками паперу і шкіряних оправ до актових книг; провадилася консервація пошкоджених документів з паперовою і пергаментною основою та ін.

Комплектування та облік документів

Відсутність вільних приміщень стримувала кількісне зростання документів КЦАДА, хоча наприкінці першого десятиріччя і в 1920-х рр. була нагода поповнити архів матеріалами його профілю. У покинутих власниками дворянських маєтках у сільській місцевості, в міських палацах і в інших помешканнях, зруйнованих монастирях і церквах гинула величезна кількість документальних зібрань, родових архівів, колекцій документів. Відсутність належних коштів на перевезення архівів та оплату відряджень архівістів, військові дії на теренах України, обставини, що загрожували життю людей, перешкоджали комплектуванню архіву.

І лише 1923 р. приніс відчутні зміни. Цього року до сховищ архіву надійшли дуже важливі для історії України джерела. Зокрема, з Кам'янка-Подільського було отримано матеріали Подільської губернської казенної палати, а також колекція метричних книг церков Поділля XVI–XIX ст., на які було складено інвентарний опис (509 справ). Це були документи про прибутки і видатки коштів губернії, переписи населення, люстрації й інвентарі, ревізські “казки”, матеріали про розшук селян-утікачів, будівництво млинів, цукрових заводів, гуралень, про влаштування ярмарків, розвиток шовківництва та ін. Тоді ж до КЦАДА з м. Білої Церкви надійшли рештки родового архіву графів Браницьких. Крім адміністративно-господарських матеріалів Білоцерківського ключа, в ньому зберігалися старовинні документи магнатів Сапег, Воловичів та ін., джерела до історії козацьких рухів, Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, до історії “смутного времени” у Московській державі XVI–XVIII ст.

1923 р. Всеукраїнська академія наук передала до архіву цінну колекцію документів XIV–XVIII ст. (385 актів)⁵⁵, зібрану в середині XIX ст. членами Київської археографічної комісії під час поїздок по губерніях, ознайомлення з поміщицькими, монастирськими й урядовими архівами. До колекції входили привілеї литовських князів та польських королів магнатам і шляхті на маєтки, війтівства, охоронні описи майна, дарчі й заставні записи (1369–1638), грамоти царів та універсали гетьманів старшині і російським поміщикам на маєтки й посполитих (1680–1724) тощо.

Очевидно, після ліквідації в 1926 р. Історичного товариства Нестора-Літописця до КЦАДА надійшли його матеріали. Це були документи про спори козацької старшини за маєтки, про наїзди, захоплення сіл, майна, підданих, антипоміщицькі виступи селян; грамоти польських королів, універсали гетьманів; укази російських царів на маєтки, селян, угіддя тощо. На початку 1920-х рр. до КЦАДА надійшов архів давнього козацько-старшинського українського роду Троцин⁵⁶, в якому зберігалися дарчі записи на маєтки, акти про розподіл майна, особисте листування. На наш

погляд, саме в середині 1920-х рр. М. Ф. Біляшівським (1867–1926) було передано актові книги № 5929, 5932, 5935, 5936⁵⁷.

Вдалим з точки зору комплектування був для КЦАДА 1931 р. Від Білоцерківського окружного архіву було прийнято розрізнені документи й зібрання Болсуновського⁵⁸. Цінним надходженням року стали 134 томи так званого Румянцевського Генерального опису Малоросії (1765–1769), передані з рукописного відділу Бібліотеки АН СРСР⁵⁹ у рамках повернення з Росії в Україну документів, вивезених з її території в ХІХ ст. Судячи з оп. 1 ф. 57, що зберігається тепер в ЦДІАК України, іншу частину цього комплексу в кількості 268 томів було одержано з Бібліотеки Всеукраїнської АН наприкінці 1930-х рр.⁶⁰

Подальша робота з комплектування пов'язана з уточненням профілю архіву. Вона особливо активізувалася після визначення в постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 25 січня 1928 р.⁶¹ “Про Центральне архівне управління УСРР, установи, що є при ньому, та його місцеві органи” територіальних (Правобережна Україна) та хронологічних (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) меж документів, що мали зберігатися в архіві. Обмін матеріалами мав відбутися переважно між КЦАДА, Київським і Харківським центральними історичними архівами. Щоправда, ще в 1925 р. КЦАДА передав до КЦІА 7 тис. справ⁶². А в 1929 р. було підготовлено для передавання в цей архів 23 188 справ фондів установ Київщини ХІХ ст.⁶³ У 1931 р. планувалося передати туди 241,7 м⁶⁴ документів ХІХ ст., у т. ч. матеріали з історії польських повстань 1831 і 1863 рр.⁶⁵ Але заплановане здійснити не вдалося через брак коштів на перевезення та придбання шпагату для ув'язування документів⁶⁶. Нарешті, 1933 р. до згаданого архіву було передано 10 м фондів, хоча підготовлено було 240 м⁶⁷, а 1939 р. – 39,5 тис. справ документів ХІХ – початку ХХ ст.⁶⁸ Проте так і не було перевезено до ХЦІА 18 фондів центральних установ Гетьманщини, виділених у 1933 р.⁶⁹

На вивільнені площі КЦАДА планував прийняти із ХЦІА фонди монастирів Правобережної України ХVІ–ХVІІІ ст., а із КЦІА – особові фонди магнатських і шляхетських родів, які мали маєтки на Правобережній Україні, зокрема Потоцьких, Замоїських, Вишневецьких, Оскерків та ін.⁷⁰ Підставу для цього вбачали в наявності в згаданих зібраннях значної кількості документів ХVІ–ХVІІІ ст., які за своїм походженням і змістом були пов'язані з матеріалами фондів, які вже зберігалися в КЦАДА. Очевидно, КЦІА не давав згоди на це, оскільки 1933 р. було скликано Комісію для визначення місця зберігання маєткових і родових фондів. Питання вирішили на користь Архіву давніх актів, і вже тоді із КЦІА було одержано близько 10 м документів, а в 1939 р. – понад 10 тис. справ⁷¹.

Доцільно нагадати, що всі надходження, за незначним винятком, не мали жодних довідників – як облікових, так і за змістом. Крім того, у КЦАДА ще з ХІХ ст. лишалися нерозібраними, необлікованими, неописаними документи другого і третього відділів. Лише матеріали першого відділу було заінвентаризовано в “Списке актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”, складеному в 1862–1864 рр.⁷², про який уже згадувалося.

Видається, що до завершення впорядкування архів не мав можливості встановити загальної кількості документів, що зберігалися в ньому, і в офіційній документації вказувалися різні цифри. Так, у звіті за 1928 р. зазначено, що в архіві зберігаються: 5 838 книг, 67 тис. сформованих справ, 4 361 од. зб. колекцій, 500 тис. окремих документів⁷³. Згідно з планом на 1931–1935 рр. у архіві зберігалось: 5 885 книг, 454 979 окремих документів та 157,65 м документів. Нагадаємо, що у Київському відділі архіву зберігалось також 241,7 м документів ХІХ ст., призначених для передачі до КЦА⁷⁴. Навіть одиниці обліку вказувалися різні.

Загалом, в українських архівах, на зразок західноєвропейських, матеріали до 1934 р. обліковувалися у двох вимірах – за справами (архівними одиницями) та лінійними вимірами (метри, сантиметри). Оскільки в українських архівах кожен фондний відділ вів облік самостійно, то і в КЦАДА, зважаючи на специфіку формування одиниць зберігання, були свої особливості. Як уже зазначалося, у третьому Київському відділі документи обліковувалися в лінійних вимірах, у другому відділі – це був окремий документ, у першому відділі обліковою одиницею була книга, при чому архів ніяк не міг визначитися з їх остаточною кількістю. Як бачимо, вище вказано різні цифри, зокрема, ніяк не могли вирішити: чи вважати актовими книгами одиниці зберігання, сформовані в ХІХ ст. з окремих документів? У “Списке актовых книг”, який пізніше зазнав змін, на час його друкування значилося 5 838 книг і 453 381 окремий документ. У зв’язку з надходженням у 1872 р. документів з Київської археографічної комісії було змінено запис про кількість “отдельных документов” (на думку В. Новицького, це зробив І. М. Каманін⁷⁵: “453381 + 1598 = 454979 отдельных документов”). Нові надходження, в тому числі й книги, які було одержано в 1870 і 1872 рр., обліковано в “Прибавлениях к “Списку актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” за №№ 5839–5885; заголовки написано від руки російською мовою. Далі заголовки книг (за №№ 5886–5936) є українським машинописом, а №№ 5937–5938 написано від руки фіолетовим чорнилом⁷⁶. На наш погляд, цю частину “Прибавлений” складено під час перевірки наявності, яка проводилася в КЦАДА на початку 1920-х рр. У звіті архіву за 1924 р. йдеться про завершення цієї роботи і складання інвентаря нових придбань⁷⁷. Не всі внесені до “Списка” книги були актовими в повному розумінні цього слова, серед них були й книги, сформовані архівістами з окремих документів, зокрема це №№ 5874–5882, 5886–5918 та ін., і навіть краківське видання Саксонського і Магдебурзького права 1535 р. – № 5885, Опис Київської губернії 1803 р. – № 5938 та ін. Тобто “Список” став інвентарем для матеріалів, що мали форму книги та опрау.

Таким чином, “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” з додатками до нього був основним обліковим довідником до матеріалів першого відділу КЦАДА. На його основі створювалися всі інші облікові довідники першого відділу, про що йтиметься нижче.

У зв’язку з концентрацією в архівах України величезної кількості матеріалів гостро постало питання про їх упорядкування та облік. Актуальним воно було і для КЦАДА. Одночасно з комплектуванням активі-

зувалося розроблення теоретичних засад архівного описування та обліку документів. Уже в 1918 р. передбачалося складання охоронних описів, а потім і наукових – короткого, середнього і широкого типу⁷⁸. У першій половині 20-х рр. було визначено основні теоретико-методичні засади обліковування та описування⁷⁹. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про Єдиний державний архівний фонд УСРР” від 16 грудня 1925 р. передбачала створення основної картотеки ЄДАФ⁸⁰. У 1925, 1927, 1929 рр. Укрцентрархів затвердив низку методичних інструкцій, що забезпечували упорядкування й облік документів, зокрема про початкову розборку архівних матеріалів, про порядок реєстрації й розташування архівних матеріалів та про складання описів на архівні матеріали тощо⁸¹.

В основу цієї методики було покладено теорію, розроблену В. І. Веретенниковим, В. В. Міяковським, В. О. Романовським та ін., що базувалася на західноєвропейській та російській дореволюційній архівній традиції⁸². Згідно з цією теорією архівний матеріал, тобто сукупність документів архіву, поділявся на архівні фонди, архівні фонди – на діловодні фонди, ті, у свою чергу, – на підфонди, які склалися з архівних одиниць, а вони – з архівних документів.

Архівним фондом визнавався весь комплекс документів, що зосереджувався в архіві установи, а це могли бути і документи установи-попередника і підпорядкованих їй організацій. Та частина фонду, яку створила сама установа, називалася діловодним фондом. З цього визначення виходило, що архівний фонд міг об'єднувати в собі кілька діловодних фондів різних установ. Архівний фонд установи дорівнював його діловодному фонду лише в тому випадку, коли в її архіві не було матеріалів інших установ. Діловодний фонд поділявся на підфонди, якщо установа мала складну структуру, підфондами вважалися й групи документів, об'єднаних за певною хронологічною, географічною або тематичною ознакою⁸³. Така ієрархічна структура документів архівів передбачала їх багаторівневе описування від загального до специфічного⁸⁴, в результаті чого створювалася система довідників охоронно-контрольного (облікові) та інформативного (про зміст документів, фондів архіву) спрямування.

Основною обліковою одиницею ЄДАФ України вважався діловодний фонд. Згідно з організаційними установками, “Без точного обліку діловодних фондів архівні органи, зрозуміло, не можуть виконувати покладених на них чинним законодавством обов'язків, тобто використовувати їх для потреб соціалістичного будівництва, складати плани своєї роботи в галузі розбирання та описування матеріалів, подавати про них відповідні відомості на запити Центрального архівного управління та радянських установ, здійснювати розподіл матеріалів поміж архівосховищами тощо”⁸⁵. З цією метою в архівах було запроваджено інвентарні книги (списки) і картотеки фондів, в Укрцентрархіві створювалася картотека (каталог) ЄДАФ, яку формували з карток, складених архівами. Більшості архівів України, в тому числі й КЦАДА, належало провести значну роботу щодо уточнення фондування архівних матеріалів і обліку фондів (на жаль, в архівах вона просувалася не так швидко, як хотілось). У відгуку на план КЦАДА на 1927 р. зав. відділу архівознавства Укр-

центрархіву В. І. Веретенніков зазначав, що у звітах архіву відсутня будь-яка згадка про роботу щодо створення картотеки ЄДАФ, наголошувалося, що така робота в тій чи іншій формі має бути передбачена і по першому, і по другому відділах⁸⁶. З огляду на це зауваження до кінця 1931 р. картками було “охоплено” всі фонди КЦАДА⁸⁷. Картотеки фондів і списки фондів велися в кожному відділі. До сьогодні дійшов лише “Список фондів актових книг”, тобто першого відділу⁸⁸.

Визначення діловодних фондів не передбачало обов’язкового фізичного розподілу архівних матеріалів між фондами, що в КЦАДА забезпечувало існування історично утворених комплексів документів, якими були зібрання актових книг, а також летичівських, кам’янець-подільських і житомирських фасцикулів. Приблизно наприкінці 1920-х рр. в “ЦАДА переведено [!] розподіл актових книг за фондами, беручи за основу установи, що створювали дані фонди”⁸⁹. Такими по першому відділу було визнано понад 160 фондів. Але, оскільки фізичного розфондування колекції не проводили, книги зберігалися за тими ж номерами, у тій же послідовності, що й раніше, (отже, “Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” не втратив свого значення). Це було закріплено в “Списку фондів актових книг”, який зберігся досі⁹⁰, що “являє собою матеріальну інвентарну книгу архівного майна, що складається з архівних матеріалів”⁹¹. Для кожного фонду у “Списку фондів” відведено окремий аркуш, де зазначено назву фондоутворювача (номерів фондів не було), номери книг за “Списком актових книг”, які віднесено до даного діловодного фонду; роки, якими датовано книги; загальну кількість книг у даному фонді; мову документів книг; інші форми матеріалів, наявні у складі фонду; примітки (відомості про матеріали профілю даного фонду, що були в інших фондах архіву, зауваження про фізичний стан, нотатки з історії фондоутворювача, що пояснювали, чому книги віднесено саме до цього фонду, тощо).

Визначення фондової належності архівних матеріалів другого відділу також проводилося у другій половині 1920-х рр., під час упорядкування окремих актів, які фактично перебували у стані розсипу. На жаль, список фондів відділу тих часів не зберігся. Нагадаємо, що фізично діловодні фонди з летичівських, житомирських і подільських фасцикулів також не виокремлювалися, але визначено, яка кількість актів належала до того чи іншого фонду. Так, у списку й картотеці фондів, складених станом відповідно на лютий і березень 1939 р.⁹², у поясненнях до низки фондів про склад документів зазначено, крім актових книг, кількість фасцикулів, скарг, виписів, ротул (заяв) тощо. Зокрема, окремі акти було віднесено до фондів Київських, Житомирських, Летичівських, Кам’янець-Подільських, Вінницьких, Овруцьких та інших гродських і земських судів, магистратів, ратуш та ін.

По другому відділу було сформовано й виділено в самостійні облікові одиниці низку нових фондів. В основному вони постали з окремих документів, що свого часу належали Київській та Чернігівській казенним палатам. Відомо, що в 1786 р. у Лівобережній Україні було проведено секуляризацію церковних земель. Відібрані монастирські маєтки разом

із документами було передано до казенних палат. Згодом, втративши практичне значення, документи гинули від недбалого зберігання. Частина київських документів у 1830-х рр. була вивезена до Петербургу, інша – наприкінці XIX ст. потрапила до КЦАДА. Чернігівські документи в кінці 1890-х рр. завдяки М. П. Василенку також опинились у КЦАДА, де в останні роки 1920-х – на початку 1930-х рр. з них було сформовано понад 40 фондів: Києво-Печерської лаври, київських монастирів: Софійського, Видубецького, Пустинно-Миколаївського, Межигірського, Мгарського, Батуринського, Чернігівського та інших⁹³. На щастя, більшість фондів монастирів не загинула під час війни і зберігається нині в ЦДІАК України.

Певна увага у другому відділі приділялася формуванню фондів особового походження, яких у архіві було більш як 30 (це родові фонди Браницьких, Сапег, Вакуловичів, Скоруп, Сулимів та ін.), а також колекцій документів (15 фондів). Серед них Колекція документів Київської археографічної комісії, Колекція метричних книг Поділля, Колекція “Серія Б”, Колекція документів Київського історичного товариства Нестора-Літописця, Збірка документів польських повстань 1831 і 1863 рр. та ін.

Величезну роботу щодо виділення фондів було здійснено третім відділом під час упорядкування розсипу документів, що надійшов до КЦАДА ще в XIX ст. У ньому було зосереджено документи російських установ XVIII – першої половини XIX ст. та Гетьманщини XVIII ст. Розпочате 1924 р. упорядкування було вирішено проводити без попереднього поділу матеріалів на фонди, справи описувалися на двох картках, де зазначалася назва фонду. Одну з них вкладали до справи, друга вміщувалася до картотеки. Коли таких карток по одному фонду назбирувалося достатньо, підбирали справи і формували фонд.

Ця робота була важливою й тому, що архіву належало в порядку уточнення профілю передати до Київського обласного історичного архіву (до 1932 р. – КЦІА) фонди установ XIX ст., а до Харківського центрального архіву стародавніх актів (до 1932 р. – ХЦІА) – фонди установ Гетьманщини, формування яких із розсипу було завершено в 1933 р.⁹⁴ Загалом були сформовані та зберігалися у третьому відділі понад 170 фондів⁹⁵.

Звичайно, той обсяг робіт, який належало виконати архівістам КЦАДА при наявному штаті співробітників (по два – за кожним відділом), не міг бути досягнутим повною мірою в короткий термін. Таке становище було характерним для всіх архівів України. Між тим, серед звинувачень, висунутих під час перевірки роботи архіву на початку 1934 р., що потягли за собою відповідні репресії, було й звинувачення в незавершеності обліку документів; виявлення під час перевірки архіву необлікованих матеріалів кваліфікувалося як “нелегальне переховування в архіві незаінвентаризованого документального матеріалу різних чорносотенних національних контрреволюційних діячів та організацій”⁹⁶, а також “...чорносотенця Стороженка, графа Бобринського, галицького москвофіла Ю. Я. Яворського, приватне листування бувшого директора архіву Романовського, матеріали кафедри Грушевського та його автентичні нотатки, бібліотека білоемігранта Бубнова та інші аналогічні матеріали. Це стверджувало, що архів, крім всякої іншої роботи, був нелегальним

сховищем паперів різних чорносотенців, націоналістів-контрреволюціонерів”⁹⁷. В обіжнику Укрцентрархіву від 22 лютого 1934 р. зазначалося, “що в деяких архівах (Київському архіві давніх актів) шкідницькі елементи свідомо приховували цілі фонди, свідомо саботували справу точного обліку і інвентаризації архівних фондів з тим, щоб у такий спосіб прикрити свою шкідницьку роботу”⁹⁸, а головне, – намагалися “відірвати архівні установи від практики соціалістичного будівництва, теорію і практику від архівного будівництва в цілому СРСР і передусім РСФРР, виробляли свої методики і форми обліку архівних матеріалів, видумували плутані теорії впорядкування архівних матеріалів і плутану архівознавчу “термінологію”, протиставляючи все це практиці архівних установ цілого СРСР і передовсім РСФРР”⁹⁹.

Від цього часу розпочався перехід на загальносоюзну систему обліку згідно з розробленими з урахуванням практики ЦАУ СРСР і РСФРР у 1934 р. “Правилами і формами обліку архівних матеріалів в архівах УСРР”¹⁰⁰. Ними передбачався переоблік усіх фондів, їх суцільна нумерація в межах архіву, а не відділів (секцій), складання книг надходжень та обліку і карток фондів за новими формами (попередні знищувалися через три роки після завершення роботи). Висувалися явно не адекватні можливостям архівів “завдання остаточно виявити і облікувати всі чисто фонди, які зосереджено в архівосховищах історичних архівів”. Це було “одним з основних завдань 1934 року”. Уже “на кінець другого кварталу кожний історичний архів мусить подати точні списки фондів, які зосереджені в його сховищах. Створити умови, які усували всі будь-які можливості змішування фондів у майбутньому, зафіксувати точні назви фондів, пов’язати документи, заярликувати”¹⁰¹. Вводилася нова термінологія, окремі терміни вилучалися, зокрема поняття “архівний фонд” (до нього повернуться через кілька десятків років, але вже під іншою назвою – об’єднаний фонд). Нищівній критиці було піддано провенієнц-принцип (принцип поваги до фонду). Від цього часу розфондування, виділення та утворення нових фондів стали в архівній практиці звичним явищем, що призвело до ліквідації історично утворених комплексів, перескладання описів, перешифрування справ, підготовки перевідних таблиць.

Кількісний штат КЦАДА, навіть збільшений у цей час до 10 осіб, та відсутність фахівців (досвідчених працівників було замінено “комсомольцями”) унеможлилювали виконання поставлених перед архівом завдань. Як наслідок – наказувалося до 1 серпня 1938 р. завершити перехід на нову єдину систему обліку згідно з розпорядженням Центрального архівного управління (ЦАУ) УРСР від 20 липня 1937 р., передбачену “Правилами обліку архівних матеріалів у державних архівах СРСР”. Категорично заборонялося вживати як одиницю вимірювання архівотехнічних робіт (при розбиранні розсипу, систематизації й підшиванні документів та ін.) лінійну систему (метри, сантиметри) замість запропонованих нормативами одиниць зберігання, аркушів, а також вагову – для розсипу (кілограми, грами)¹⁰². Ставилися завдання, вирішити які протягом року було неможливо: при складанні книг, аркушів і карток фондів слід було уточнити назви фондоутворювачів, перевірити підсумкові за-

писи в описах, а якщо таких не було – скласти нові та ін. Як уже зазначалося, старі книги й картки знищувалися через три роки після завершення робіт, що, очевидно, і було зроблено.

Позитивним у новому заході була централізація обліку в архіві, доручення “обліку” певному працівнику, його безпосереднє підпорядкування директорові архіву. Обов’язковими вимогами до такої особи були: “високі ділові якості, бездоганна грамотність, знання мови, чіткий почерк, акуратність, а головне – політичне довір’я”¹⁰³.

У КЦАДА такою людиною став старший науковий робітник Ш. М. Резнік, що працював тут від 1935 р. У першому півріччі 1938 р. архів звітував про завершення обліку фондів¹⁰⁴: їх було 445, розібрано – 375, складено 375 фондів карток, справ налічувалося – 447 502, не розібрано – 10 000, книг у бібліотеці – 11 695 томів (назв – 11 580), періодичних видань – 521 примірник¹⁰⁵. На 20 лютого 1939 р. було складено й надруковано список на 375 фондів і таку ж кількість карток фондів, які надходили до ЦАУ НКВС УРСР починаючи з 5 лютого 1939 р.¹⁰⁶ На 1 квітня 1941 р. архів подав дані про наявність 456 фондів, облікованих (тобто внесених до списку фондів) 377, справ 484 061, заінвентаризованих – 465 701, систематизовано, але не розібрано 18 300, а також не розібрано 67 651 документ¹⁰⁷. (Слід зауважити, що точність цих даних викликає повний сумнів, оскільки у згаданому списку фондів після 377 номера вписано від руки фонди за №№ 378–398.)

Важко судити про позитивні та негативні особливості двох облікових систем з відсутності довідників, складених до 1934 р.: до того ж, це мусить бути темою самостійного дослідження. Але створити за 2–3 роки систему облікових довідників (список фондів, аркуші фондів, картки фондів, з 1939 р. – справи фондів, жодної з яких, а також аркушів фондів не збереглося), зважаючи на досить високу якість та інформативність списку і картотеки фондів (найменування фондоутворювачів, характеристика складу документів фондів, кількісні показники), без відповідної бази, створеної попередниками, було б неможливо. Введеною ж у 1937 р. системою обліку в частині позицій, наприклад щодо форми картки і аркуша фонду, користуються й дотепер.

Описування та створення науково-довідкового апарату до документів архіву

Упорядкування фондів КЦАДА, зважаючи на специфіку документального складу, проводилося по трьох відділах паралельно. Застосовувалися відповідні методи роботи з документами, у результаті чого було створено довідники різного виду. В. О. Романовський, спираючися на методико-теоретичні засади тогочасного українського архівознавства¹⁰⁸, “зазначив кілька систем опису – звичайний інвентар, опис більш докладний, описання з детальними позначеннями цікавих місць та подробиць, огляд систематичний, нарешті, інвентарний опис”¹⁰⁹.

Було вироблено чотири форми описів, серед яких найуживанішою була друга. На превеликий жаль, дослідити детально, як відбувалося практичне становлення і створення науково-довідкового апарату КЦАДА,

важно, оскільки довідники та архів архіву, за незначним винятком, втрачено під час нацистської окупації України в 1941–1944 рр. Проте вивчення цього питання, передусім за фондом ЦАУ УРСР, що зберігається в ЦДАВО України, дає можливість стверджувати, що до кінця 1930-х рр. в архіві було створено, хоча й не у повному обсязі, систему довідників для забезпечення збереженості, обліку і розкриття змісту документів на рівні архіву, фонду, справи і, в окремих випадках, документа. Це вже згадувані списки і картотека фондів, інвентарні описи, каталоги, описи до актових книг XVI і частково XVII ст., путівник (збірник статей); крім того, до низки фондів було складено огляди документів, тематичні покажчики до описів, історичні довідки про фонди тощо. При цьому більшість довідників було підготовлено до 1934 р. згідно з методичними засадами, розробленими В. О. Романовським і підтриманими і втіленими на практиці співробітниками архіву В. І. Новицьким, О. М. Андріяшевим, М. Ф. Тищенком та ін.

Звичайно, основна увага приділялася матеріалам першого відділу, тобто актовим книгам. Робота з ними спрямовувалася за трьома напрямками: 1) складання географічного та іменного покажчиків до видрукованих у XIX – на початку XX ст. описів книг (упродовж 1923–1927 рр. було підготовлено 120 тис. карток¹¹⁰; щоправда, у звітно-планових матеріалах за 1930 р. показано 150 тис.)¹¹¹; 2) складання покажчика опублікованих у різних виданнях документів, узятих з актових книг (роботу розпочав В. А. Абрамович, якому вдалося взяти на облік кілька десятків тисяч актів¹¹²; під час окупації Києва в 1941–1943 рр. довідники було втрачено); 3) описання актових книг.

У пореволюційні роки архів спільно з Археографічною комісією ВУАН продовжив розпочаті ще в 70-х рр. XIX ст. пошуки шляхів оптимального описування актових книг, які особливо активізувалися в 1921–1924 рр. Історія складання описів до книг судово-адміністративних установ XV–XVIII ст. досить детально розглянута в роботах О. А. Купчинського, Г. В. Боряка, І. Б. Матяш та ін.¹¹³ На думку цих авторів, серед архівістів та істориків переважало романтичне прагнення поєднати подокументний спосіб описування актових книг з високим науковим рівнем описової статті та швидкими темпами виконання робіт, чого на практиці КЦАДА ніколи не міг досягти, оскільки відповідних умов для здійснення робіт у повному обсязі, а головне – достатньої кількості висококваліфікованих працівників, не мав. Як правило, роботу виконували 2–3 працівники. Будучи хорошими фахівцями, вони водночас мали й інші обов'язки і за таких обставин повне подокументне описування книг можна було провести за кільканадцять сотень років. З цієї причини В. О. Романовський, після тривалих дискусій, запропонував групове описування актів, яке здійснювалося від осені 1925 р. згідно з розробленою ним інструкцією¹¹⁴.

З огляду на складені описи, що збереглися до сьогодні (тільки до актових книг Луцького гродського суду маємо понад 20 таких довідників), зауважимо, що формуляр описової статті дещо відрізняється від запропонованої інструкцією, головне, – в ньому відсутня рубрика, що передбачала короткий заголовок до “кожного акта, записаного в книгу”, а також

порядком розміщення рубрик. Опис містив такі відомості: номер книги за “Списком актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”; заголовок і дата складання книги; кількість аркушів й особливості нумерації (пропущені й літерні номери); фізичний стан книги (наявність і стан палітурки, печаток, пошкоджених актів, записів перевірних комісій 1835 і 1840 рр. тощо); мова, якою написано книгу; заголовки до актів, які підлягали обов’язковому описуванню (королівські грамоти, універсали, листи, декрети, сеймові ухвали, інструкції послам, конституції, гетьманські універсали та інші акти державних і місцевих урядів; тарифи, інвентарі маєтків і староств, люстрації, ревізії, міжнародні акти та інші; акти, що стосувалися відомих історичних осіб; акти до історії копних і домініальних судів, міської адміністрації, міщан, вірмен, євреїв, німців, чехів та ін.). Заголовок до подібних актів складався з такого: номер акта, дата, його назва без перекладу на сучасну юридичну мову, короткий зміст, в якому зазначалося, ким, кому і про що видано акт, а також географічні ознаки; далі – загальний зміст книги (справи маєткові, гвалти, борги та про підданих); групування актів за предметно-тематичною ознакою та значимістю документів і предметів. За необхідності вводилися підгрупи. Досить примітне місце в описовій статті посідала рубрика “Видатні прізвища або видатні родини та особи”, які подавалися в алфавітному порядку, а також “Урядові особи” (список старост, підстарост, суддів, писарів, задіяних у судовому процесі на час складання книги)¹¹⁵.

Цю методiku можна визнати продуктивною, оскільки завдяки їй впровадженню упродовж 1925–1928 рр. вдалося описати 40 тис. актів, тобто темпи роботи у порівнянні з дореволюційними збільшилися на 300–400 % і дозволяли описувати за рік близько 13,5 тис. актів¹¹⁶. Одночасно О. М. Андріяшев підготував і опублікував “Хронологічний покажчик актових книг”, “Зводну статистичну таблицю фондів актових книг” та “Відомості про описані книги”, які не втратили практичного значення донині¹¹⁷. До кінця 1929 р. було завершено описування актових книг XVI ст. (305 кн.), розпочато роботу з книгами XVII ст.¹¹⁸ Складені описи не призначалися для публікації, але могли слугувати основою для видання каталога актових книг або спеціальних зводів систематичних оглядів актів кожної книги за певними рубриками¹¹⁹. Упродовж 1925–1930 рр. було опрацьовано 330 книг. І хоча завдяки цьому методу темпи описування прискорилися, проте підрахунки засвідчили, що для завершення робіт потрібно було б ще 74 роки¹²⁰.

У цей час Кабінет архівознавства Укрцентрархіву взявся розробити власні методи описування актових книг. З цією метою із КЦАДА до Харкова було відправлено 2 актові книги: Луцького (№ 2118) і Володимирського (№ 978) гродських судів¹²¹. (Книги до Києва було повернуто 1971 р. уже з філіалу ЦДІА УРСР у м. Харкові.)

Невідомо, чи було здійснено згадані наміри. Але очевидно, що архіву рекомендували запровадити тематичне описування, поширене в усіх архівах України, доцільність якого диктувалася ідеологічними й політичними потребами, зокрема при вивченні історії робітничих, селянських і суспільних рухів, історії економіки XIX ст., селянських революцій і пов-

стань за доби феодалізму XVII–XVIII ст. та ін. Так, у КЦАДА здійснювалося тематичне виявлення з історії торгівлі та залізорудної промисловості XVII–XVIII ст., селянської війни 1648 р., Коліївщини 1768 р. Документи, виявлені при цьому, використовувалися при підготовці виставок, збірників, статей, брошур та ін. Зокрема, в процесі роботи за “системою тематичного описування” було опрацьовано чотири актові книги за 1648–1657 рр.¹²² Але через те, що крім актів, які висвітлювали події Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, було описано й інші документи книг, тобто всі підряд, під час обстеження архіву 1934 р. працівників КЦАДА було звинувачено у створенні “видимости тематичного описування”, а “матеріали так описувалися, аби можна приховати їх зміст від пролетарсько-громадського ока на цілі десятки, а то й сотні років”¹²³. Власне, після 1934 р. у першому відділі було припинено описувальні роботи. Щоправда, планом на 1939 р. передбачалося складання актового опису до книг на картках (короткий зміст акта, № фонду, № книги, № акта, дата, кількість аркушів – при нормі описування 18 аркушів на день), але керівні архівні органи плану не затвердили¹²⁴.

Інші методи застосовувалися при впорядкуванні матеріалів другого відділу КЦАДА, де зберігалися “окремі документи” (кінець XV–XVIII ст.) та особові фонди і колекції XV–XIX ст. Практично це був подокументний розсип, на який упродовж майже 70-ти років не звертали уваги. Питання про його впорядкування було порушено на початку 1920-х рр. і вирішення його розпочалося лише 1924 р. На першому етапі переслідувалася мета створення довідників охоронно-облікового характеру, а на другому – інформаційного. До кожної з груп документів відділу застосовувалися відповідні методи упорядкування.

Вагому частку матеріалів складали фасцикули, які, за висловом В. Новицького, були фундаментом відділу і розглядалися як додаток до актових книг¹²⁵. З огляду на історію походження фасцикулів¹²⁶ було вироблено своєрідні підходи до створення довідників до них.

Фасцикули (в’язки, пачки, пакети) – одна з форм зберігання документів у діловодстві установ і приватних архівах Речі Посполитої в XVII–XVIII ст. Подані, зокрема, до судових чи міських установ для внесення до книг, акти спочатку коротко занотовувалися до протоколу (своєрідна книга для запису вхідних документів) за відповідним номером, який проставлявся також і на документі, із викладом його змісту. Після реєстрації документи повністю вписувалися до актової книги – індукти, із дотримуванням певної форми. Внесені до одного протоколу документи після вписання до актової книги, згорнуті втрое або вчетверо, складалися за хронологією один на другий, утворюючи фасцикул. У кожному з них було по кільканадцять документів. Згодом, у XVIII ст., актами фасцикулів почасти заміняли записи до індукти, тобто обмежувалися тільки записом документів до протоколу і фасцикулами¹²⁷. Оскільки більшість протокольних книг КЦАДА збереглася, їх вирішено було використати як довідники про зміст документів у фасцикулах. Для цього належало зв’язати протоколи і фасцикули відповідним чином.

Розпочавши роботу 1924 р., архів мав на меті: провести інвентаризацію актів, уточнити топографію (географічні межі фасцикулів), з'ясувати хронологію актів, перевірити нумерацію (а за необхідності й пронумерувати їх), зареєструвати всі фасцикули на картках, закаталогізувати весь матеріал за фондами і хронологією, скласти каталог фасцикулів.

У результаті реалізації цих намірів до кінця 1930-х рр. було складено каталог окремих актів Летичівського, Кам'янець-Подільського і Житомирського замків XVI–XVIII ст. під назвою “Летичівські, подільські та житомирські фасцикули, 1929–1930 рр.”, який, на щастя, зберігся дотепер¹²⁸. При складанні каталога було враховано, що при надходженні фасцикулів до КЦАДА їх було двічі або й тричі обгорнуто папером, і ці пакунки вміщено по кілька (від 2 до 6 і більше) до скриньок. Крім того, частину фасцикулів наприкінці XIX ст. було взято в палітурки як книги (173 томи). Після перевірки хронологічних меж і географічної належності актів і відповідної цьому систематизації, скриньки і книги було пронумеровано. Згідно зі згаданим вище “Каталогом” фасцикули було розміщено так: летичівські – у 1–85-й скриньках, подільські – у 86–283-й. У межах кожної з цих груп акти в скриньках систематизовано за хронологією, яка відповідала хронології запису актів у протокольних книгах. Надалі при складанні покажчиків номер скриньки і номер протокольної книги за “Списком актових книг ...” стали основним орієнтиром при пошуку документів.

“Каталог”, згідно з графами, яких було шість, інформував про номер скриньки, роки й місяці актів, номери актів у фасцикулі, кількість актів у фасцикулі, номери та кількість аркушів у фасцикулі. Дещо по-іншому вміщено дані про житомирські фасцикули (скриньки № 284–422). Очевидно через те, що на цей час акти не було розібрано за хронологією і протоколами, робота планувалася на 1931-й і подальші роки.

Одночасно простежувалися зв'язки актів з відповідними протокольними книгами для використання їх у ролі довідників про зміст актів, розроблялася схема, за якою, не описуючи всієї маси актів, можна було б охопити певну кількість груп цього матеріалу, дати їм наукову характеристику, а найважливіші з них, ті, що стосувалися актуальних проблем української історії (економіки, класової боротьби, соціальних протестів тощо), описати докладніше і ввести до наукового обігу. Інакше, як уважали в архіві, для повного опрацювання матеріалів при денній нормі 30 актів необхідно було б ще 178 років навіть для спеціалістів високої кваліфікації¹²⁹.

На цих засадах уже на кінець 1929 р. було впорядковано летичівські фасцикули (89 932 акти), складено “Покажчик до протокольних книг та фасцикулів за 1700–1799 рр.”¹³⁰, та картковий опис важливих і давніших актів (королівські грамоти, інвентарі, описи маєтків тощо), який, на жаль, не зберігся. Нарешті, В. Новицький, завідувач другого відділу, склав огляд летичівських актів¹³¹. Надалі було підготовлено для включення до каталога, про який ішла мова вище, подільські фасцикули (184 145 актів), а житомирські (103 330 актів) упорядковано “примітивно і попередньо,

тобто відокремлено від інших груп фасцикулів, проведено інвентаризацію, розпочато систематизацію за хронологією, описано 2 200 актів¹³².

Станом на 1934 р., час репресій співробітників КЦАДА, було складено “Показчик до протокольних книг та фасцикулів Подільського гродського суду за 1699–1800 рр.”¹³³, а також подокументний опис актів фасцикулів, до яких не було протокольних книг¹³⁴. Очевидно, було підготовлено й матеріали для складання показчика до житомирських фасцикулів. З 1934 р. описові роботи уповільнилися, оскільки новонабрані співробітники не мали відповідної кваліфікації і знань. Виконувалися переважно редакторські та технічні роботи, зокрема нумерація актів та аркушів. Так було відредаговано і передруковано (не пізніше 1937 р.) згадані вище показчики до летичівських і подільських фасцикулів. Про увагу до цих робіт свідчить звіт про діяльність КЦАДА за 1940 р.: “В связи с передачей архивов в систему НКВД форсировались работы по нумерации листов и проставлению номеров на единицах хранения”¹³⁵. За даними планів і звітів архіву за 1938 р. і 1939 р., відомо, що здійснювалося розбирання актів за фондами, роками, протоколами і сигнатурами, а також описання фасцикулів, до яких не було протоколів. Це було продовження роботи з житомирськими актами¹³⁶. Ймовірно, що виконавцем був М. В. Геппенер, співробітник Всенародної бібліотеки Академії наук, який працював в архіві за сумісництвом¹³⁷. На наш погляд, а також зважаючи на “[Уваги] до користування описом-показчиком житомирських фасцикулів”¹³⁸, який на жаль, не зберігся, до кінця 1930-х рр. упорядкування цих матеріалів було завершено.

Водночас із описуванням фасцикулів у другому відділі КЦАДА в 1920-х рр. до першорядних завдань належало створення охоронно-облікових довідників до особових фондів, колекцій та 76 тис. окремих документів, одержаних різного часу (від 1857 р. до 1920-х рр.) від Київської археографічної комісії, науковців, приватних осіб тощо¹³⁹, які переважно надходили неописаними. Щоправда, були й винятки. Це стосується, зокрема, “Збірки монастирських документів”, до якої було складено детальний опис ще в 90-х рр. XIX ст.¹⁴⁰

До колекцій, яких у архіві налічувалося більш як 20, описи складалися за формою 2, де зазначалися: номер одиниці зберігання, дата (часто тільки рік), короткий зміст, кількість аркушів, примітки. Документи в описах систематизувалися за хронологічною ознакою. Проте враховувалися й особливості документального складу збірок, як це було з Колекціями “Серія Б” і “Нова Серія”. В їхніх описах документи групувалися за географічною або тематичною ознаками, а в межах груп – за хронологічною¹⁴¹.

Починаючи з 1923 р., упродовж кількох років до документів, переданих Археографічною комісією, було складено “примітивний охоронний опис” на 1 333 номери, в якому “довелося, щоб не гаяти часу, кільканадцять номерів описати дуже сумарно”, наприклад, виписи з гродських книг¹⁴². Проте, з огляду на значну цінність матеріалів Колекції, архів кілька разів повертався до описування її документів з метою складання “докладного опису”. 1929 р. було опубліковано огляд документів, написаний В. О. Романовським. Крім того, Колекція поповнювалася за рахунок надходжень

з інших фондів, зокрема особових. Таким чином, наприкінці 1930-х рр. у ній налічувалося понад 1 700 од. зб., опис було передруковано і до нього складено тематичний покажчик¹⁴³.

Диференційований метод було застосовано при впорядкуванні “Збірки автографів та палеографічних зразків” (вважалося, що при їх описуванні “зміст актів... відходить... на другий план”, тобто увага має зосереджуватися на зовнішніх особливостях актів). Проте, до таких документів, як царські грамоти, королівські привілеї, гетьманські універсали, складалися детальніші заголовки¹⁴⁴.

Очевидно, згадувані вище 76 тис. окремих документів було також розібрано і частину приєднано до вже існуючих колекцій і фондів, а також створено нові, зокрема колекцію документів окремих фамілій, яким належало від одного до десяти актів (але їх було замало для виділення в самостійні фонди)¹⁴⁵.

Опис цієї колекції було побудовано за іменною ознакою (алфавітом прізвищ). За географічною ознакою побудовано опис Колекції метричних книг Поділля, який зберігся до наших днів¹⁴⁶.

До другого відділу КЦАДА належали близько 30 фондів особового походження (це родові фонди Браницьких, Сапег, Вакуловичів, Скоруп, Сулимів, Любомирських та ін.), які до кінця 1930-х рр. в основному було упорядковано. Більшість із них зберігається нині в ЦДІАК України, що правда, деякі фонди зазнали непоправних втрат, якнайбільше – фонд Браницьких (із 5 462 справ залишилося 99). Описування особових фондів розпочалося, очевидно, наприкінці 1920-х рр. (якби це відбулося раніше 1929 р., то огляд про них з’явився б у збірнику статей “Центральний архів стародавніх актів у Києві”). Генеральний план КЦАДА на 1931–1935 рр. передбачав завершення упорядкування родового архіву Браницьких, до якого входили документи споріднених із Браницькими представників родів Сапег, Воловичів, Войнів та інших фамілій та адміністративно-господарські документи маєтків Браницьких XVIII–XIX ст., а також описування збірок М. І. Каманіна, Стороженка, В. Ф. Владимирського-Буданова, М. М. Бубнова та ін.¹⁴⁷ Планувалося провести встановлення фондової належності, описування на картках, складання інвентарних описів, нумерування справ і документів, формування в’язок. При цьому, працюючи з родовими фондами, зокрема Браницьких, упорядники намагалися зберегти традицію формування родових архівів.

У 1933 р. КЦАДА звітував про завершення первісного опрацювання фонду Браницьких (4,5 м)¹⁴⁸. Очевидно, саме в цей період з нього було виділено й описано фонд Сапег. Про високий рівень упорядкування матеріалів можна судити з опису, складеного за формою 3, який зберігся до сьогодні¹⁴⁹. Матеріали в ньому систематизовано за іменною ознакою, тобто до уваги бралася належність документів певним членам роду, передусім тим, які у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій обіймали високі посади (канцлер Лев Сапега, підканцлер Казимір Сапега, маршалок Ян Станіслав Сапега та ін.). Заголовки досить повно розкривають зміст документів, до деяких складено анотації про важливі факти, що не відбито у змісті заголовка тощо.

Того ж року бригадою у складі М. Ф. Тищенко, В. Т. Гришка, Н. К. Коккульської, Г. Т. Подоляки було позапланово впорядковано 17,5 м фондів Кулаковського, Рубцова, Довнар-Запольського, Федотова-Чеховського, Левицького, Іконникова, Жевахова, Стороженка, Каманіна, Бубнова, а також архів Юридичного товариства тощо (оплату робіт було здійснено за рахунок економії фонду зарплати)¹⁵⁰.

Завершення впорядкування особових фондів було основним завданням нового колективу архіву в 2-й половині 1930-х рр. Ішлося, зокрема, про фонд Браницьких, опрацювання якого передбачало систематизацію матеріалів за темами і хронологією, формування справ і систематизацію в них документів, описування справ і складання інвентарних описів тощо¹⁵¹. Хоча денні норми з ряду робіт не виконувалися, передусім через незнання працівниками польської і латинської мов та палеографії, проте у звіті архіву за 1940 р. зазначено, що упорядкування архіву Браницьких завершено¹⁵².

Водночас у цьому звіті йдеться про завершення упорядкування і підготовки до використання родинних фондів Оскерків, Сабанських, Мнішків, Гіжицьких, що надійшли до КЦАДА в 1939 р. з Київського обласного історичного архіву. У першому кварталі 1941 р. до описів цих фондів було складено тематичні покажчики¹⁵³. Планом на 1941 р. архів передбачав остаточне завершення впорядкування одержаних також у 1939 р. фондів Замойських, Потоцьких, Гобебських, Тарновських, Любомирських, Вороничів, Кумановських¹⁵⁴, що, на наш погляд, зробити якісно при наявному штаті та обсягах фондів було надзвичайно важко. Крім того, невідомо, що розумілося під повним архівно-технічним упорядкуванням, якщо, наприклад, фонд Замойських було впорядковано в КОІА. Чи не застосовувався тут властивий для соціалістичного змагання “метод приписок”?

У 1941 р. Н. Полонська-Василенко у звіті про стан КЦАДА на 1 листопада цього року зазначала, що після 1934 р. описи багатьох фондів було перероблено, стару нумерацію знищено і замінено новою. Найбільшою шкоди було завдано особовим фондам Замойських, Потоцьких, Браницьких, Мнішків: документи в них було розподілено за хронологічним принципом, а фото, плани, афіші, малюнки вилучено і вони зберігалися окремо¹⁵⁵.

Величезну роботу КЦАДА здійснив по упорядкуванню матеріалів третього відділу. До нього належали документи установ, що діяли на території Київщини в XVII–XVIII ст. і були передані до архіву в 1880-х рр. Розбирання цього розсипу за темами наприкінці XIX ст. не лише не дало позитивних результатів, а ще більше ускладнило проблему. Розпочате в 1924 р. упорядкування було вирішено проводити без попереднього поділу матеріалів на фонди. Справи описувалися на картках, де зазначалися: назва фонду, якого стосувалася справа, крайні дати документів, заголовки справи, порядковий номер, кількість аркушів, примітки; описи були спочатку картковими, і лише в 2-й половині 1930-х рр. їх було передруковано. Для полегшення праці було складено детальну інструкцію, в якій наголошувалося на диференційованому підході до роботи з документами. Бралися до уваги діловодні заголовки на обкладинках справ (при за-

гальному збереженні давньої мови текст редагувався, скорочувався, вилучалися титули, зайві деталі тощо). За відсутності заголовка його формулював архівіст українською мовою. Наявність у справах грамот, планів, карт і т. п. обумовлювалася, а самі вони анотувалися. Журнали, книги, укази, протоколи, рахунки, відомості тощо описувалися сумарно, без зазначення їхнього змісту¹⁵⁶.

До кінця 1933 р. архів планував описати 30 м або 9 тис. справ (4,5 тис. на рік для одного працівника), скласти картковий опис, пронумерувати справи та розмістити їх за діловодними фондами й перевірити, сформулювати в'язки та ін., а головне, – підготувати схему реконструкції діловодного фонду установ XVIII ст., зокрема Київської губернської канцелярії¹⁵⁷.

Такі заходи дали позитивні, а в деяких випадках, як писав В. О. Романовський, і несподівані результати. Упродовж 1924–1930 рр. вдалося описати 27 тис. справ, виділити понад 23 тис. справ XIX ст., які належало передати до КЦА. Зважаючи на значну цінність документів третього відділу, його завідувачем М. Тищенком було складено огляд 15-ти фондів, чільне місце серед яких відводилося Київській губернській канцелярії. Крім джерелознавчого аналізу документів, автор приділив велику увагу історії цієї установи та її попередників (київським воєводам і приказній ізбі), які відіграли помітну і неоднозначну роль в історії України XVII–XVIII ст.¹⁵⁸

Загалом, вражає ставлення архівістів КЦАДА 1920-х – початку 1930-х рр. до фондів як до певного історичного явища, що знаходило виявлення у намаганні розшукати дані з історії установи, історії організації діловодства та її архіву, прагненні реконструювати діловодний фонд установи, зберегти не лише старі заголовки й термінологію, а навіть діловодну нумерацію справ та аркушів і т. п.

В основному ці роботи було завершено до кінця 1930-х років: упорядковано фонди установ Гетьманщини (1938 р.), здійснено редагування раніше складених заголовків, передрук описів, нумерацію справ та аркушів тощо. Таким чином, упродовж 1920–1930-х рр. було сформовано більш як 170 фондів російських установ та Гетьманщини, що діяли на Київщині в XVII–XIX ст. Серед них – фонди Генеральної військової канцелярії, Другої Малоросійської колегії, а також Київської губернської канцелярії, де налічувалося понад 10 тис. справ (до опису останнього в 1940 р. було складено тематичний покажчик)¹⁵⁹.

Заслужує на увагу практика складання у КЦАДА тематичних покажчиків, якими архів у 2-й половині 1930-х рр. намагався забезпечити передруковані описи фондів. Впадає в око притаманна їм надзвичайна простота, а часом – навіть примітивність. Кількість і назви розділів і підрозділів відомих нам довідників визначалися відповідно до складу і змісту справ, а також певними ідеологічними вимогами часу, коли на перше місце висувалися соціально-економічні питання, зокрема становище селян, соціальні рухи тощо; кожен підрозділ поділявся на групи справ – за тематичною або предметною ознакою: земельні та станові справи селян, шляхти, козаків, міщан, утиски (селян, міщан, козаків), монастирські справи, промисловість, торгівля, військові справи, міжнародні справи,

освіта, історико-літературний матеріал, кримінальні справи і т. п. Відомо, що в 1939 р. було складено 7 покажчиків, у першому кварталі 1941 р. – 2¹⁶⁰, у 1940 р. планувалося скласти 6¹⁶¹. Серед тих, що збереглися, варто відмітити покажчик до описів фонду Київської губернської канцелярії, який має дещо іншу побудову, ніж інші¹⁶².

Вартий уваги підготовлений співробітниками КЦАДА збірник статей “Центральний архів стародавніх актів у Києві”¹⁶³. Власне, це путівник, перший і єдиний в Україні 1920–1930-х рр., в якому докладно висвітлено історію архіву, видрукувано огляди найважливіших архівних комплексів і впорядкованих на час підготовки довідника фондів та викладено їхню історію, склад і зміст документів. Наукова вартість довідника є безсумнівною.

Таким чином, у КЦАДА впродовж 1920–1930-х рр. було створено систему науково-довідкового апарату до документів: збірник статей та оглядів (путівник), списки фондів, фондову картотеку, описи фондів усіх рівнів, тематичні, географічні й іменні покажчики до частини фондів архіву. Власне, тих цілей, які стояли перед архівами в галузі упорядкування й описування документів (охоронно-облікові, довідково-практичні, науково-дослідні, археографічні, агітаційно-пропагандистські), КЦАДА досягнув. З огляду на вкрай несприятливі умови праці й творчості архівістів, можна лише дивуватися їхнім досягненням і шкодувати, що через жорсткий ідеологічний і політичний тиск у СРСР було усунуто з архіву, а в ряді випадків – знищено кращих науковців, видатних архівних та історичних діячів України, введено заборону на дослідження більшості тем з історії України дорадянського періоду, через що створені довідники лишалися незадіяними. Деякі теоретичні й методичні розробки з урахуванням сучасних вимог можуть успішно застосовуватись і в сучасній практиці (зокрема, методи описування актових книг, передусім при складанні каталога до них). Варто наголосити, що досвід архівістів тих років, їхні теоретичні, методичні й практичні напрацювання, незважаючи на втрату в роки нацистської окупації більшості згаданих довідників, стали основою побудови й створення науково-довідкового апарату ЦДІАК України, спадкоємця КЦАДА.

Користування документами КЦАДА

Кінцевою метою діяльності кожного архіву з комплектування, забезпечення зберігання, обліку, впорядкування, створення системи науково-довідкового апарату було і залишається користування документами. Від кінця другого десятиріччя і до 1941 р. для КЦАДА були характерними всі його форми: шляхом надання дослідникам у читальному залі, публікації і введеної 1926 р. Укрцентрархівом популяризації документів через періодичну пресу, виставки, екскурсії, радіопередачі, лекції.

Як зазначалося, від 1928 р. архівам належало забезпечувати роботу читальних залів, в яких велися книги обліку дослідників і виданих їм справ. Одного з працівників призначали завідувачем читального залу. У КЦАДА з 1928 до 1934 рр. ці обов'язки було покладено на Г. Т. Подоляку, у 1934–1935 рр. – на Я. М. Сірого¹⁶⁴. Робота з документами в читальних залах

регламентувалася “Правилами користування архівними матеріалами” (29 листопада 1924 р.) та “Правилами, як користуватися архівними матеріалами, що є в архівосховищах Центрального архівного управління УСРР і його місцевих органів, та як видавати довідки, виписи і копії з них” (червень 1928 р.)¹⁶⁵.

Спрощення доступу до документів архіву (вирішення цього питання покладалося на його директора, тоді як за дореволюційних часів дозвіл на роботу з документами КЦАДА необхідно було отримувати в київського, подільського і волинського генерал-губернатора), зростання інтересу до вивчення історії України, прихід в історичну науку плеяди молодих науковців сприяли збільшенню кількості дослідників у читальному залі установи. Так, у 1924 р. документи архіву досліджували 22 особи, у 1929 – 44, у 1931 – 40 (близько 500 відвідувань, під час яких було видано понад 2 тис. справ)¹⁶⁶.

Тематика досліджень була досить широкою: землеволодіння в Україні (О. С. Грушевський), колонізація Чернігівщини (М. М. Ткаченко), цукроваріння (О. М. Степанишин), євреї на українських теренах (Бродський і Вайнштейн), монастирські акти (О. Ф. Кістяківський), історія міст, зокрема Києва (П. В. Клименко, Ф. Л. Ернст, М. Є. Щербина) та ін. Як дослідники з документами архіву працювали О. І. Баранович, В. О. Барвінський, М. П. Василенко, М. В. Горбань, О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко, Л. О. Окіншевич та інші особи, що зробили чималий внесок у історіографію України¹⁶⁷.

Активними користувачами і дослідниками документів були й самі працівники архіву. Щоправда, дотримуючись етики архівіста, про що першим в Україні заявив В. О. Романовський, дослідженнями вони займалися в позаробочий час. “Дослідницька робота по архівних джерелах, – писав В. О. Романовський, – не входить в завдання архівіста – він може нею займатися тільки у вільний час від службових праць, бо інакше він не зробить того, що лежить на його сумлінні, як перший та головний обов’язок. Але замінити роботу архівіста працею історика архівіст не має права. Архівіст, маючи діло з історичними джерелами, іноді схожий на чоловіка, що стоїть біля річки, а напитися води не може”¹⁶⁸.

Проте, як свідчить звіт за 1929 р., у газетах “Вечірній Київ” та “Пролетарська Правда” було опубліковано цього року три статті про архів. В. О. Романовський підготував до видання тексти магдебурзьких грамот містам Лівобережної України; шість статей написав О. М. Андріяшев, серед яких – “Нарис з історії колонізації Сіверської землі до початку XV в.” (Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XX. – К., 1928), “Літописне Болохово і Болохівське князівство” (Записки Наукового товариства. – Т. 32. – К., 1929) та ін.; автором п’яти статей став О. І. Новицький, у тому числі “Державне минуле України як предмет науки” (Україна. – Ч. 36. – 1929), “Староукраїнська державність та наша спроба її реконструювати” (Праці Комісії західно-руського права. – Т. 7); серед статей – і написані М. Ф. Тищенком – “З історії торгівлі книжками у XVIII ст.” (видрукувана 1929 р. у липневому числі журналу “Україна”), “Форпости, митниці та карантини у зв’язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст.” (подано до друку)¹⁶⁹.

Оскільки за планами і звітами архіву цей вид роботи не простежується, то, очевидно, що його співробітники з дозволу директора брали справи додому або залишалися після закінчення робочого дня в приміщенні установи. Хоча це й заборонялося “Правилами користування архівними матеріалами”, така практика, особливо холодної пори року, була притаманна й іншим архівам України. Тому, коли подібні випадки було виявлено під час обстеження КЦАДА 31 січня – 3 лютого 1934 р. представниками Укрцентрархіву, це стало підставою для звинувачення співробітників у “розтаскуванні” Архіву¹⁷⁰.

Репресії щодо архіву 1934 р. призвели до того, що вже цього року в читальному залі працювали тільки 4 особи, які відвідали його 48 разів; їм було видано 66 справ¹⁷¹. Певне зростання спостерігалось у 1938 р. – 13 дослідників, яким було видано 929 справ, у 1939 р. – 15 осіб, 6 540 справ, у 1940 р. – 28 осіб, 871 справа¹⁷².

У другій половині 1930-х рр. робота дослідників регламентувалася “Інструкцією, як користуватися архівними матеріалами в читальних залах архівів УРСР”, затвердженою Укрцентрархівом 3 липня 1936 р.¹⁷³ Розроблена на основі загальносоюзних директив, вона суворо обмежувала доступ до документів – лише за листом, який поновлювався щотримісяці, з рекомендацією зацікавлених у роботі дослідника установ, організацій, підприємств, тобто за власною ініціативою приватні особи до читальних залів не допускались; справи й виписки з них видавалися дослідникові лише після перегляду їх завідувачем залу або директором архіву тощо. Ці та подібні обмеження (за незначними винятками) діяли в архівах СРСР понад 50 років.

Архівістам завжди було притаманне бажання самим готувати до видання документи, які вони зберігають. Щоправда, нерідко це унеможлилювалося фінансовими, а найчастіше політичними причинами. Крім того, існували суто відомчі обставини, що не сприяли археографічним студіям. Так, практично до кінця 1920-х рр. у планах і звітах КЦАДА переважали роботи, пов’язані із забезпеченням зберігання документів, їх обліком та науково-технічним упорядкуванням. Видавнича робота з початку 1920-х рр. в основному зосереджувалася поза архівною системою. Документи новітнього часу до видання готував Істпарт. Виданням документів давнього періоду займалася переважно Археографічна комісія Історичної секції ВУАН, дійсними членами якої були В. О. Романовський, М. Ф. Тищенко, О. М. Андріяшев.

Наприкінці 1920-х рр. організаційні, теоретичні й методичні обов’язки щодо постановки едиційної роботи в архівах було покладено на Археографічну комісію ЦАУ УСРР, засновану 1928 р.¹⁷⁴ На Всеукраїнській нараді завідувачів центральних та крайових історичних архівів (10–17 грудня 1928 р.) було визначено тематику “систематичних збірників документів, що характеризують соціально-політичний та економічний розвиток України, переважно ХІХ – початку ХХ ст., що висвітлюють в першу чергу історію робітничого класу, робітничого руху, історію Радянської влади і радянського будівництва, окремі найважливіші питання класової боротьби селян ХVІІ–ХVІІІ ст.”¹⁷⁵. Проголошувалося: “у нас

зараз таке становище, що витратити час на видання збірників документів за давні часи ми не маємо змоги”¹⁷⁶.

Крім видання збірників документів із соціально-політичної та економічної історії України, до головних завдань належало також видання описань, описів та оглядів про зміст документів архівів взагалі та найважливіших фондів, зокрема; передбачалася також підготовка розрахованих на “широкі робітничо-селянські маси”¹⁷⁷ популярних брошур зі вступом та коментарем про найважливіші документи з історії класової боротьби.

Значна увага приділялася розробленню методології та техніки наукової публікації документів. Активну участь у цьому процесі взяв В. О. Романовський, який запропонував, зокрема, своє розуміння публікації текстів документів, поділивши їх на три групи: до XVI ст., XVI і XVII ст., пізніших століть. Бачення видатним архівістом цього процесу, його надзвичайно шанобливе ставлення до документальних пам’яток, що передбачало врахування палеографічних і дипломатичних особливостей документів, викликало несприйняття окремими архівними діячами висловлених ним думок і зрештою визначило на II Всеукраїнському з’їзді архівних робітників (1931 р.) долю як прихильника “техніцизму” та “об’єктивного документалізму” (його було звільнено з архівної системи)¹⁷⁸.

КЦАДА досить активно займався реалізацією заходів, пов’язаних з видавничими справами Археографічної комісії. Уже 1929 р. вийшов друком путівник по архіву¹⁷⁹. Надалі зміни в політиці використання і публікації документів відбилися і на структурі самих архівів. У 1931 р., як уже зазначалося, в архівах було утворено сектори агітації, пропаганди та археографії документів. У КЦАДА такий підрозділ очолювали спочатку М. Ф. Тищенко, згодом – О. І. Баранович (1932–1933)¹⁸⁰. Крім працівників архіву, до видавничої роботи залучалися працівники інших наукових установ, зокрема Л. О. Окіншевич, а також звільнені з архіву В. О. Романовський та В. І. Новицький¹⁸¹.

1931 р. було завершено підготовку до видання першого тому збірки з історії торгівлі в Україні у XVIII ст. (цим займався переважно М. Ф. Тищенко). Його передали на рецензування до Археографічної комісії, а згодом включили до видавничого плану на I квартал 1932 р. Одночасно тривало виявлення і копіювання документів за актовими книгами XVI–XVII ст. для другого тому. Плани архіву на 1932–1933 рр. передбачали підготовку збірників “Колоніальна політика панської Польщі на Правобережній Україні в XVI–XVII ст.”, “Селянська революційна війна середини XVII ст.”, “Коліївщина”, до яких 1933 р. було майже завершено виявлення документів, а деякі з них скопійовано. Розпочалася робота над збірниками (зокрема, виявлення документів) “Селянські революційні рухи кінця XVIII ст. на Київщині та Волині”, “Залізорудна промисловість XVII–XVIII ст. на Правобережній Україні”. Планувалося видання окремих книг Румянцевського генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., популярної брошури “Монастирі як феодальні кріпосники”¹⁸².

На жаль, крім фрагментів збірки “Коліївщина”, слідів інших документальних публікацій не виявлено, тому важко сказати, на яких засадах

здійснювалося опрацювання документів XVI–XVII ст. Для збірника “Коліївщина” виявлення проводилося по фондах КЦАДА та рукописного відділу Бібліотеки ВУАН. До кожного документа було складено заголовок; тексти документів передавалися сучасним правописом із використанням загальноновживаної пунктуації і поділу тексту на речення та абзаци, будь-які текстуальні примітки відсутні. Документи мають легенди¹⁸³.

У цей же період з метою популяризації документів серед широких верств населення, передусім робітників і селян, було організовано першу в історії архіву виставку документів під назвою “Класові взаємини у феодальну добу” (1931 р.), з якою під час шести екскурсій ознайомились, наприклад, студенти Київського університету (понад 100 осіб) (підшефні сільські трударі з приміського Пирогова так і не прибули до архіву, щоб ознайомитися з експозицією). У 1932 і 1933 рр. було підготовлено виставки “Селянська революція 1648 р.” і “Наступ феодалів Польщі у спілці з українськими феодалами на селянина України”, які також відвідали, зокрема, студенти – київських університету та педінституту¹⁸⁴.

Уперше 1932 р. по радіо прозвучала передача під назвою “Монастирі як феодалі-кріпосники”¹⁸⁵.

Активна археографічна діяльність КЦАДА викликала найбільше претензій під час його обстеження 31 січня – 3 лютого 1934 р. представниками Укрцентрархіву. Директора архіву О. П. Оглобина, працівників сектора О. І. Барановича, В. Т. Гришка, М. Ф. Тищенка було звинувачено в нерозумінні завдань марксистсько-ленінської історіографії і навіть антисемітизмі. Наголошувалося, що всю роботу вони начебто спрямовували “лінією буржуазно-націоналістичного шкідництва”, намагаючися “протягти “буржуазно-націоналістичну пропаганду” в збірках, виставках, брошури¹⁸⁶”.

Роботі архіву у другій половині 1930-х років, за нових умов та з новим колективом, були притаманні, по суті, ті самі форми. Але вже не простежувалося в ній попередніх масштабності і широти. Найбільше уваги приділялося популяризації документів через періодичну пресу і радіо. Зокрема, 1938 р. у газетах “Пролетарська Правда”, “Радянська Україна”, “Більшовик”, “Вісті” та інших було надруковано 21 повідомлення, у 1940 р. – 24. Пропонувалися статті для публікації в журналах “Красный архив” та “Архивное дело”. Переважала тематика, пов’язана із селянськими повстаннями, зокрема про Коліївщину, повстання О. Пугачова і селян у селах Кліщинці й Турбаї у XVIII ст., а також під проводом Криштофа Косинського, Івана Богуна, Семена Гаркуші та Устима Кармелюка, до історії м. Києва та Умані, біографії М. В. Гоголя та ін. Авторами статей були Я. М. Сірий, Ш. М. Резнік, Й. Н. Славутський, С. І. Литвак, М. М. Змієвець.

Щороку проводилися 3–6 екскурсій для студентів, у т. ч. і спеціальних, у зв’язку із уведенням у вищих навчальних закладах палеографії¹⁸⁷.

При підготовці збірників скористалися доробком попередніх років, хіба що уточнивши назви публікацій: “Крестьянское восстание против гнета польской шляхты на Правобережной Украине в 1768 г. (Коліївщина)”, “Документы к истории Украины в 1638–1648 гг.”. Нові упорядники, здається, дещо перебільшували особистий внесок у підготовку

цих видань, робота в основному зводилася до звірки текстів з оригіналами та виявлення раніше опублікованих документів. Колишній директор архіву Я. М. Сірий навіть намагався привласнити всі заслуги з підготовки одного зі збірників. У рапорті начальника Архівного відділу НКВС Узбецької РСР старшого лейтенанта держбезпеки Я. М. Сірого начальнику Головного архівного управління СРСР Кузьміну читаємо: “Работая до войны начальником ЦГАДА в Киеве, я на договорных началах с АУ НКВС подготовил к печати документальный сборник на тему “Украина перед национально-освободительной войной украинского народа против панской Польши (1648–1654 гг.)”. Але керівництво Управління державними архівами УРСР “зусиль” Я. М. Сірого не оцінило, тому серед основних упорядників виданого у 1946 р. збірника¹⁸⁸, це прізвище відсутнє, а в передмові зазначено: “Документи підбиралися на протязі кількох років співробітниками Київського центрального архіву давніх актів”, і далі “збірка була частково підготовлена до друку т. Я. М. Сірим”¹⁸⁹.

Такими є основні етапи діяльності одного з найдавніших архівосховищ України – Київського центрального архіву давніх актів – упродовж 1917–1941 рр. Вони відбивають важливі моменти в загальному процесі формування джерелознавчої бази для вивчення історії українського народу, а також у розробленні, а головне, – у практичному втіленні в життя архівної реформи, становленні і розвитку архівної справи в Україні в 1920-х–1930-х рр. Неоціненним є внесок у цю справу співробітників КЦАДА, талановитих і вірних обраному фаху людей – М. І. Каманіна, В. О. Романовського, О. М. Андріяшева, В. І. Новицького, М. Ф. Тищенко, О. М. Чечота, О. П. Оглоблина, В. Т. Гришка, Н. В. Полонської-Василенко, Г. Т. Подоляки, М. В. Геппенера, Ш. М. Резніка та багатьох інших, як знаних, так і невідомих нині працівників.

Найпродуктивнішими для архіву були 1920–1933 рр. Саме в цей час було остаточно сформовано фондівий склад архіву, розроблено теоретичні та методичні засади впорядкування фондів, забезпечено їх зберігання та облік, створено систему наукових довідників – як облікових, так і за змістом, здійснювалося використання документів через читальний зал, проводилася підготовка до видання довідників про зміст архівних матеріалів, а також збірників документів. Архів прагнув впроваджувати нові форми пропаганди документів – через виставки, пресу, радіо, шляхом виконання тематичних запитів.

Негативні зміни в історії архіву пов’язано з ідеологічним та партійним тиском у СРСР за тих часів. Репресії співробітників у 1931 і 1934 рр., підпорядкування архівних органів у 1938 р. НКВС СРСР призвели до пониження ролі КЦАДА, обмеження тематики і використання документів архіву, згортання описування актових книг, припинення теоретичних і методичних досліджень у галузі архівістики, а головне, – до знищення досвідчених працівників, заміни їх малокваліфікованими кадрами, робота яких зводилася в основному до облікових і технічних робіт, використання напрацювань попереднього колективу. Тільки під кінець 1930-х рр., з набуттям досвіду, освоєнням палеографії, польської і ла-

тинської мов, продовжилося описування особових фондів, завершувалася робота з підготовки і видання збірників документів.

24 червня 1941 р. архів мав припинити своє існування. Внаслідок чергової реорганізації архівної системи йому належало стати відділом новоствореного Центрального державного історичного архіву НКВС УРСР. Так розпочалася юридична ліквідація установи; фізична та фактична ліквідація здійснювалася упродовж 1941–1944 рр. Це – найтрагічніший для архіву період, коли було втрачено близько 4 тис. актових книг, десятки тисяч одиниць зберігання. Частина фондів була розпорошена між ЦДІАК УРСР і Рукописним відділом ЦНБ АН УРСР.

Незважаючи на те, що в останні роки з'явилася низка робіт, присвячена становищу архівів України за часів Другої світової війни¹⁹⁰, залишаються нез'ясованими питання, пов'язані з долею КЦАДА. У кожній розвідці наголошується на складності цієї проблеми та нагальній необхідності її розв'язання. Ознайомлення з документами ЦДАВО України та низкою публікацій нашою хує і нас на певні висновки та питання.

По-перше, чому документи архіву не було евакуйовано з Києва? Погодитися, що причина полягала тільки в тому, що вони знаходилися поза межами оперативних інтересів НКВС СРСР, важко. Адже із ЦАДА у м. Харкові повністю було вивезено до м. Златоуста, що на Уралі, 26 фондів (121 397 од. зб.) установ Гетьманщини XVII–XVIII ст. (на 1.01.41 р. у цьому архіві налічувалися 781 фонд, 207 915 од. зб.), а також 1 коробку унікальних документів, відібраних із фондів, які залишались у Харкові. Тобто вивезли більше половини¹⁹¹. Можуть сказати, що було більше часу на роздуми – нацисти увійшли до Харкова 24 жовтня 1941 р.

Тоді, по-друге, чому директора КЦАДА Я.М.Сірого наказом начальника Архівного управління НКВС УРСР від 22 липня 1941 р., тобто майже за два місяці до вступу фашистів до Києва, було увільнено від обов'язків і переведено в розпорядження відділу кадрів Управління НКВС м. Харкова, на посаду старшого наукового співробітника ЦАДА у Харкові?¹⁹²

По-третє, чому в списках співробітників, які підлягали евакуації разом із документами, немає жодного працівника КЦАДА? А тому, що нічого було супроводжувати, адже евакуйовувати КЦАДА ніхто не збирався. З архіву не було евакуйовано жодного документа. У цьому можна пересвідчитися, читаючи доповідні записки, звіти, відомості, довідки та іншу документацію Управління державними архівами НКВС УРСР за 1941–1945 рр. Ось кілька: 17.11.41 – “из КЦАДА вывезены все уникальные документы”¹⁹³; у цій же справі на 1.02.42 р. подано дані щодо обох архівів давніх актів – у Києві та Харкові – одним рядком – “вывезены все уникальные документы”¹⁹⁴; 8.03.42 р. – Центральний архів давніх актів (не зазначено, який) – 121 397 од. зб., тобто подано кількість справ, евакуйованих із ЦАДА у Харкові¹⁹⁵, далі у подібних документах УДА УРСР про КЦАДА згадок немає¹⁹⁶; 1 травня 1943 р. – з відомості про кількість неевакуйованих документів з державних архівів України: КЦАДА – 456 фондів та 484 061 справа¹⁹⁷, тобто стільки, скільки документів значилося в Архіві на 1.04.41 р.¹⁹⁸ (якби щось вивозили, то кількість неева-

куйованих справ була б меншою на кілька сотень, принаймні – на кілька десятків одиниць); в акті від 25.11.43 р. – “Документальные материалы из Киевского архива древних актов в глубь страны не эвакуировались”¹⁹⁹. Якби щось, навіть якийсь мінімум, було вивезено, то чи не стало б це приводом, щоб подякувати партії за врятування унікальних документів? Тому дані деяких джерел щодо цього (“Из центрального архива древних актов большевиками вывезено 4 ящика материалов (автентичные грамоты из различных собраний)”, із КЦАДА “було евакуйовано 12 ящиків матеріалів”, “За німецькими даними з КЦАДА були евакуйовані матеріали у кількості 3–4 ящиків”, а в інших документах: “Більшовики вивезли 327 документів”), здаються нам сумнівними і потребують перевірки²⁰⁰.

По-четверте, скільки актових книг було вивезено фашистами з Києва у 1943 р., якщо М. Ф. Тищенко свідчив, що було вивезено всі актові книги (5 838), а завдяки М. В. Геппенерові з Чехословаччини було повернуто близько 2 тис. актових книг²⁰¹? Куди ж поділася решта? Що загинуло під час руйнування і пожежі в Київському університеті напередодні вступу радянських військ до Києва²⁰²?

По-п’яте, які документи і фонди після повернення з Чехословаччини опинилися в Рукописному відділі ЦНБ УРСР? Які документи другого відділу КЦАДА збереглися, чому їх було розпорошено? У 1980 р. з бібліотеки до ЦДІА УРСР було передано розсип документів, що, як стало зрозумілим під час написання цієї статті, до війни зберігалися у другому відділі КЦАДА. Зокрема, колекцію фасцикулів розсіяно між фондами ЦДІАК УРСР. Можливо, документи архіву є у сховищах Росії. У 1970-х рр. авторові цієї статті довелося побачити у Московському історичному архіві в експозиції, присвяченій Великому князівству Литовському, макет Луцької гродської актові книги. На запитання, де знаходиться оригінал книги, працівниця музею відповідала, що у фондах, але ознайомитися з ним не дозволили.

У 1980-х рр. житель м. Вінниці передав до ЦДІА УРСР за грошову винагороду велику кількість документів, що, як нам вдалося встановити, було взято з вагону, який 1943 р. відстав від загального транспорту під час вивезення німцями матеріалів до Кам’янця-Подільського і був розграбований²⁰³.

Без вирішення цих питань історія КЦАДА, а отже – і ЦДІАК України буде неповною.

¹ Романовський В. О. Київський центральний архів давніх актів // Архівна справа. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 86.

² Папакін Г. В. Павло Скоропадський та архівна справа в Українській Державі 1918 р.: до постановки проблеми // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. (Київ, 19–20 листопада 1996 р.) – Ч. I. – К., 1997. – С. 118–123; Матяш І. Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам’ятки. – Т. I. – К., 1998. – С. 4–10; ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 123–133.

³ Хроніка архівного будівництва (1917–1921 рр.) // Пам’ятки. – Т. 1. – С. 16–17.

⁴ *Матяш І.* Архівна справа в Україні... – С. 5.

⁵ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 22, 25; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 710, арк. 4.

⁶ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні... – С. 254; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 45; спр. 119, арк. 46; спр. 177, арк. 2.

⁷ Збірник узаконень та распоряджень робітничого-селянського уряду України (далі – ЗУ УСРР). – 1925, № 82. Відділ перший. – Ст. 485; *Нікітін В. К.* Архівне законодавство в СРСР і постановка архівної справи в УСРР. Лекції, прочитані у Всеукраїнському інституті підвищення кваліфікації педагогів. – Харків, [1931 р.]. – С. 13.

⁸ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.

⁹ Див. публікацію частини документів, здійснену М. П. Василенком: Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 50–164.

¹⁰ Див.: Центральний архів стародавніх актів: Збірник статей / За ред. В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 146–173.

¹¹ Зокрема, Правила внутрішнього розпорядку КЦАДА див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 580, арк. 8–9.

¹² Там само, спр. 1757, арк. 7.

¹³ Там само, спр. 1303, арк. 61.

¹⁴ Там само, спр. 1729, арк. 179.

¹⁵ Цією постановою передбачалося розроблення статутів для кожного з архівів, що мали визначати склад їх архівних матеріалів, які, на жаль, віднайти нам не вдалося.

¹⁶ Нагадаємо, що таку політику було започатковано ще у 1920-х роках. Так, на I Всеукраїнській нараді архівістів у 1924 р. В. О. Романовський на закид про малозначимість документів КЦАДА відповів, що на документи архіву претендує Польща, оскільки для поляків вони були важливими не тільки своєю науковою вартістю – вони потрібні їм з політичних міркувань (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 45).

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 76. Зрозуміло, що архів не могли обійти стороною репресії, здійснювані в Україні в 1920–1930-х рр. більшовицькою системою і, зокрема, її репресивними органами. Спрямовувалися вони передусім проти самого архіву – своєрідного українського національного явища, та його працівників, талановитих і активних діячів архівної справи та історичної науки.

¹⁹ Там само, спр. 119, арк. 66; спр. 435, арк. 52 зв.; див. також: Українські архівісти: бібліографічний довідник. – Вип. 1: (XIX – 1930-ті рр.). – К., 1999. – 368 с.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 173, 174.

²¹ У звіті за 1934 р. Укрцентрархів мусив констатувати, що низька оплата праці, відсутність продовольчого постачання, ідалень, городів, відкріплення від продовольчих розподільників, а в окремих випадках навіть зняття архівістів “с хлібного пайка” (Київська обл.), не стимулювали до праці в архівах (там само, спр. 1733, арк. 5, 6).

²² Див.: Українські архівісти: бібліографічний довідник. – Вип. 1; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1318, арк. 4; спр. 1729, арк. 77, 79, 80, 82.

²³ Там само, спр. 1733, арк. 7.

²⁴ Там само, спр. 1729, арк. 79–83, 99–110, 150–157, 247–256.

²⁵ Там само, спр. 1731, арк. 60.

²⁶ Там само, спр. 1773, арк. 5.

²⁷ Там само, спр. 1757.

²⁸ Там само, спр. 1750, арк. 1.

²⁹ Там само, спр. 1747, арк. 7 зв.

³⁰ Там само, арк. 13.

- ³¹ Там само, спр. 1750, арк. 43.
- ³² Там само, арк. 8.
- ³³ Там само, спр. 1787, арк. 102, 103; спр. 1801, арк. 86; спр. 1930, арк. 83–85; спр. 1931, арк. 8; спр. 2240, арк. 65–68; спр. 2305, арк. 49; спр. 1799, арк. 9.
- ³⁴ Там само, спр. 1842, арк. 3, 13, 67; спр. 1843, арк. 80; спр. 2249, арк. 9.
- ³⁵ Там само, спр. 1874, арк. 1.
- ³⁶ Там само, спр. 1832, арк. 1–5, 142, 143.
- ³⁷ Там само, спр. 1836, арк. 30; спр. 2118, арк. 5; спр. 2119, арк. 1.
- ³⁸ *Грушевський О. С.* Сучасне архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. 1–2. – С. 81–83.
- ³⁹ *Барвінський В. О., Водолажченко О. Г.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльність Укрцентрархіву за 1924 рік // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С. 55. Очевидно, автори при поданні матеріалу припустилися помилки – у “Списку актових книг” було обліковано 5 938 книг.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 124, 136–139.
- ⁴¹ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – С. 134.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 125–135.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 177; спр. 1801, арк. 19.
- ⁴⁴ Там само, спр. 1799, арк. 5.
- ⁴⁵ Там само, спр. 1318, арк. 1, 2; спр. 1733, арк. 5.
- ⁴⁶ Там само, спр. 177, арк. 2, 3; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 125–135.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 173, 174; спр. 1100, арк. 7; спр. 1303, арк. 25.
- ⁴⁸ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 118–129, 138, 139; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 653, арк. 1, 9, 10, 25, 26.
- ⁴⁹ Там само, спр. 992, арк. 1–3.
- ⁵⁰ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 135, 136.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 653, арк. 25, 26; спр. 867, арк. 173, 174; спр. 1100, арк. 6; спр. 1308, арк. 4.
- ⁵² ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 73.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1801, арк. 15; спр. 1843, арк. 145; спр. 1930, арк. 80, 83, 85.
- ⁵⁴ Там само, спр. 1930, арк. 75–85а.
- ⁵⁵ Частину документів було передано в 70-х роках ХІХ ст.
- ⁵⁶ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 108; *Його ж.* Київський Центральний архів давніх актів // Архівна справа. – Харків, 1925. – № 1. – С. 100.
- ⁵⁷ Українські архівісти: бібліографічний довідник. – Вип. 1. – С. 53, 54.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1318, арк. 6.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, справа фонду 57, арк. 2.
- ⁶⁰ Там само, ф. 57, оп. 1, спр. арк. 35–51.
- ⁶¹ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 18.
- ⁶³ Там само, ф. 867, спр. арк. 173.
- ⁶⁴ Умовно визнавалося, що на лінійному метрі стелажа розміщували 100 справ (одиниць зберігання). Отже, 241,7 м – це, мабуть, ті самі 23 188 справ.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 6; спр. 1308, арк. 11, 12.
- ⁶⁶ Там само, спр. 1609, арк. 11.
- ⁶⁷ Там само, спр. 1729, арк. 9.
- ⁶⁸ Там само, спр. 1843, арк. 80.
- ⁶⁹ Там само, спр. 1729, арк. 91.

- ⁷⁰ Там само, спр. 867, арк. 177; спр. 1308, арк. 11, 12.
- ⁷¹ Там само, спр. 1729, арк. 91; спр. 1843, арк. 80.
- ⁷² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 658, арк. 5 зв.
- ⁷⁴ Там само, спр. 1100, арк. 2, 4–6.
- ⁷⁵ Центральний архів стародавніх актів... – С. 125.
- ⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 112–123.
- ⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 2, 3.
- ⁷⁸ *Грушевський О.* Сучасне українське архівознавство... – С. 83.
- ⁷⁹ Детальніше див.: *Матяш І. Б.* Теоретичні та практичні проблеми архівного описування в працях українських архівознавців 1920–1930-х рр. // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 101–121.
- ⁸⁰ ЗУ УСРР. – 1925. – № 101. – Ст. 556.
- ⁸¹ Бюлетень Укрцентрархіву. Узаконолення та розпорядження в архівній справі. – 1925, жовтень. – № 1–2. – С. 29–30, 37–51; 1928. – № 1(33). – С. 2–5; Важливіші постанови та розпорядження в архівній справі // Архівна справа. – Харків, 1929. – Кн. 9/10. – С. 105–108.
- ⁸² Детальніше див.: *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 253–284.
- ⁸³ *Веретенников В. І.* Архівознавство. – Харків, 1932. – С. 64–122; Романовський В. О. Нариси з архівознавства... – С. 125–132.
- ⁸⁴ У чому воно полягає, певною мірою можна зрозуміти, ознайомившись із Загальним міжнародним стандартом архівного описування ISAD (G), схваленим Комітетом із дескриптивних стандартів (Стокгольм, Швеція, 19–22 вересня 1999 р. – К., 2001). Прийняття його Державним комітетом архівів України для організації та описування інформації при створенні Національної архівної інформаційної системи України свідчить, що сучасне українське архівознавство повертається до тих європейських теоретичних і практичних засад, у тому числі й термінології, що їх намагалися впровадити українські архівісти в 1920–1930-х рр. (дехто з них розплатився за це роками ув'язнень та переслідувань, а часом і життям).
- ⁸⁵ Архівознавство: елементарний підручник. – Харків, 1932. – Частина 1. – С. 133–134.
- ⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 463, арк. 3.
- ⁸⁷ Там само, спр. 1318, арк. 6.
- ⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69.
- ⁸⁹ Там само, спр. 69, арк. 7.
- ⁹⁰ Там само, ф. 237, оп. 1, спр. 69.
- ⁹¹ Архівознавство... – С. 125–126. Ведення інвентарної книги, правда, дещо іншої форми, передбачалося також “Інструкцією про порядок реєстрації й розташування архівних матеріалів” (Бюлетень Укрцентрархіву... – Харків, 1925. – № 1–2. – С. 29).
- ⁹² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, 72.
- ⁹³ Там само, спр. 70, арк. 28–33.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 91.
- ⁹⁵ *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів... – С. 174–223; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 2, 3, 17, 18; спр. 867, арк. 173; спр. 1100, арк. 5; спр. 1308, арк. 6, 12, 13; спр. 1729, арк. 91; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70.
- ⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 5.
- ⁹⁷ Там само, арк. 80.
- ⁹⁸ Там само, арк. 93.
- ⁹⁹ Там само, арк. 197.

- ¹⁰⁰ Там само, арк. 200–209.
- ¹⁰¹ Там само, арк. 93 зв.
- ¹⁰² Там само, спр. 1771, арк. 8–26; спр. 1772, арк. 82, 90.
- ¹⁰³ Там само, спр. 1772, арк. 62.
- ¹⁰⁴ Там само, спр. 1843, арк. 80.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 80–83.
- ¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, 72.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2139, арк. 24
- ¹⁰⁸ Архівознавство... – С. 71–133; *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 141–154; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 103–148; *Матяш І. Б.* Теоретичні та практичні проблеми архівного описування... – С. 101–121.
- ¹⁰⁹ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 147.
- ¹¹⁰ *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів... – С. 23.
- ¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1308, арк. 4.
- ¹¹² *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди... – С. 98; *Боряк Г.* Розвиток камерально-археографічних традицій... – С. 76.
- ¹¹³ *Курчинський О. А.* З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1976. – № 1. – С. 25–27; *Боряк Г.* Археографічно-описова діяльність та розвиток камерально-археографічних традицій в Україні // *Боряк Г.* Національна архівна спадщина... – С. 103–148; *Його ж.* Розвиток камерально-археографічних традицій в Україні у XIX–XX ст. // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 67–81; *Матяш І. Б.* Теоретичні та практичні проблеми архівного описування... – С. 101–121.
- ¹¹⁴ Див. *Романовський В.* Архів стародавніх актів... – С. 23-26; *Боряк Г.* Археографічно-описова діяльність... – С. 108–116.
- ¹¹⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 482, 484, 485, 491, 494, 495; ф. 28, оп. 1, спр. 178, 179, 182–185 та ін.
- ¹¹⁶ *Романовський В.* Архів стародавніх актів... – С. 26.
- ¹¹⁷ *Андріяшев О.* Актові книги // Центральний архів стародавніх актів... – С. 60–70, 79–119, 120–123.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 173 зв., 174; спр. 1308, арк. 6.
- ¹¹⁹ *Боряк Г. В.* Розвиток камерально-археографічних традицій... – С. 75.
- ¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 3.
- ¹²¹ Там само, спр. 1468, арк. 3.
- ¹²² Там само, спр. 1729, арк. 91.
- ¹²³ Там само, арк. 6.
- ¹²⁴ Там само, спр. 1842, арк. 10.
- ¹²⁵ *Новицький В.* Летичівські фасцикули // Центральний архів стародавніх актів... – С. 124.
- ¹²⁶ Детально див.: Там само. – С. 124–138.
- ¹²⁷ Там само. – С. 129.
- ¹²⁸ ЦДІАК України, ф. 1263, оп. 1, спр. 78.
- ¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 4; спр. 1308, арк. 9.
- ¹³⁰ ЦДІАК України, ф. 1263, оп. 1, спр. 79.
- ¹³¹ *Новицький В.* Летичівські фасцикули... – С. 124–146.
- ¹³² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 172, 173, 177; спр. 1100, арк. 4; спр. 1308, арк. 9.

- ¹³³ ЦДІАК України, ф. 1263, оп. 1, спр. 82.
- ¹³⁴ Див. цей опис до скриньки 264–283, там само, спр. 80.
- ¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1930, арк. 75–85.
- ¹³⁶ Там само, спр. 1801, арк. 15, 21; спр. 1842, арк. 15.
- ¹³⁷ Там само, спр. 1757, арк. 7.
- ¹³⁸ ЦДІАК України, ф. 1263, оп. 1, спр. 83, арк. 1–2.
- ¹³⁹ Центральний архів стародавніх актів... – С. 125, 146–173.
- ¹⁴⁰ Див. публікацію частини документів, яку здійснив М. П. Василенко: Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 50–164; *Романовський В.* Збірка монастирських документів // Центральний архів стародавніх актів... – С. 151–152.
- ¹⁴¹ *Андріяшев О.* “Серія Б”; *Романовський В.* “Нова серія” // Центральний архів стародавніх актів... – С. 154–156; 156–161.
- ¹⁴² *Романовський В.* Колекція, що належала Археографічній комісії // Центральний архів стародавніх актів... – С. 147.
- ¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 2, 3; спр. 1308, арк. 8, 9; спр. 1842, арк. 15; ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 679, 682.
- ¹⁴⁴ *Романовський В.* Збірка автографів палеографічних зразків // Центральний архів стародавніх актів... – С. 152–154.
- ¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 24–45, 63–68, 73–79.
- ¹⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 224, оп. 1.
- ¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 6.
- ¹⁴⁸ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 91.
- ¹⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 48, оп. 1.
- ¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 85–86. Таким чином, у списку серед згаданих є й фонди, які співробітники КЦАДА начебто приховували від інвентаризації, що стало одним з приводів для незаконного звинувачення і репресій архівістів у 1934 р. (Там само, арк. 80).
- ¹⁵¹ Там само, спр. 1843, арк. 13, 145.
- ¹⁵² Там само, спр. 1930, арк. 75–85.
- ¹⁵³ Там само, спр. 2139, арк. 24.
- ¹⁵⁴ Там само, спр. 2140, арк. 128–131.
- ¹⁵⁵ Там само, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 31 зв.
- ¹⁵⁶ *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів... – С. 27–31; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 653, арк. 40, 55–58; спр. 867, арк. 173; спр. 177, арк. 3; спр. 1100, арк. 5.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1308, арк. 13.
- ¹⁵⁸ *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку... – С. 164–223.
- ¹⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 10019–10021, 10031.
- ¹⁶⁰ Із них зберігся покажчик до ф. Оскерків, складений старшим науковим співробітником Славутським. Див.: ЦДІАК України, ф. 240, оп. 1, спр. 5.
- ¹⁶¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1843, арк. 145; спр. 2139, арк. 2; спр. 2140, арк. 126.
- ¹⁶² ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 10031.
- ¹⁶³ Центральний архів стародавніх актів... – 223 с.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 82; спр. 1728, арк. 6.
- ¹⁶⁵ *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні... – С. 285–287, 290–291.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 3, 17; спр. 867, арк. 177; спр. 1318, арк. 6.
- ¹⁶⁷ Там само, спр. 177, арк. 3, 17; спр. 867, арк. 174–177; спр. 1318, арк. 6.

- ¹⁶⁸ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства... – С. 135.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 174–176.
- ¹⁷⁰ Там само, спр. 1729, арк. 6, 80, 82.
- ¹⁷¹ Там само, спр. 1733, арк. 22.
- ¹⁷² Там само, спр. 1801, арк. 20; спр. 1843, арк. 145; спр. 1930, арк. 80.
- ¹⁷³ Там само, спр. 1752, арк. 49–61.
- ¹⁷⁴ Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 390–398.
- ¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 654, арк. 85.
- ¹⁷⁶ Там само, спр. 655, арк. 24.
- ¹⁷⁷ Нариси з історії архівної справи... – С. 392–394.
- ¹⁷⁸ *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні... – С. 287–290.
- ¹⁷⁹ Центральний архів стародавніх актів... – 224 с.
- ¹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1303, арк. 61.
- ¹⁸¹ Там само, спр. 1729, арк. 79.
- ¹⁸² Там само, спр. 1318, арк. 4, 6, 7; спр. 1609, арк. 8, 9, 11; спр. 1729, арк. 92.
- ¹⁸³ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 10034.
- ¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1318; спр. 1609, арк. 10; спр. 1729, арк. 92.
- ¹⁸⁵ Там само, спр. 1609, арк. 10.
- ¹⁸⁶ Там само, спр. 1729, арк. 76–83.
- ¹⁸⁷ Там само, спр. 1801, арк. 16; спр. 1841, арк. 17; спр. 1842, арк. 4; спр. 1843, арк. 13, 80, 150; спр. 1930, арк. 80; спр. 2139, арк. 24; спр. 2140, арк. 131–132; спр. 2320, арк. 1–4; спр. 2264, арк. 24.
- ¹⁸⁸ Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – 256 с.
- ¹⁸⁹ Там само. – С. 3.
- ¹⁹⁰ *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Г.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519–542; *Дубик М. Г.* Архіви України у роки Другої світової війни // Нариси історії архівної справи в Україні. – С. 443–464.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2313, арк. 62.
- ¹⁹² Там само, спр. 2119, арк. 5.
- ¹⁹³ Там само, спр. 2316, арк. 12.
- ¹⁹⁴ Там само, арк. 62.
- ¹⁹⁵ Там само, арк. 17, 21.
- ¹⁹⁶ Там само, арк. 24–25.
- ¹⁹⁷ Там само, спр. 2496, арк. 5.
- ¹⁹⁸ Там само, спр. 2139, арк. 28.
- ¹⁹⁹ Там само, спр. 2702, арк. 16.
- ²⁰⁰ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 310, 348; спр. 2, арк. 638, 639; *Дубик М.* Архіви України у роки Другої світової війни. – С. 519.
- ²⁰¹ Там само. – С. 452–454.
- ²⁰² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2568, арк. 21, 22.
- ²⁰³ *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації... – С. 532.